

MEDİAD

Medya ve Din Araştırmaları Dergisi | Journal of Media and Religion Studies

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

Aralık 2020, 3(2), 241-263

Geliş: 20.10.2020 | Kabul: 14.12.2020 | Yayın: 28.12.2020

DOI: 10.47951/mediad.813705

Makinizm Çağında Dinsellik

Mustafa ÇUHADAR*

Öz

Teknoloji ve dinsellik arasındaki ilişki, günümüzde medya ve din etkileşiminin incelenmesi gereken bir alanını oluşturmaktadır. Bu çalışmanın konusu, teknoloji-dinsellik arasındaki etkileşimin bilhassa iletişim teknolojileriyle evrilme biçimleridir. Çalışma böylelikle teknolojik ve dinsel pratiklerin bir kavramsallaştırmayla tanımlanmasını amaçlamaktadır. Çalışmanın problemi geleneksel dini pratiklerin, teknoloji tabanlı dinsel-manevi pratiklere nasıl dönüştüğüdür. Bu problem temel alınarak İranlı sosyolog Ali Şeriatî'nin (1933-1975) "makinizm" kavramından hareketle, dinsel pratiklerin makinelerle birlikte nasıl evrildiği çeşitli örnekler üzerinden betimleyici bir tarzda sunulacaktır. Teknoloji ile dinsellik arasındaki ilişkiyi muhtelif formlarıyla ortaya koymak bu çalışmayı farklı kılmaktadır. Çalışma esnasında sanal mezarlık, dijital mezar taşları, dinsel matik olarak adlandırdığımız hatim matik, esans matik gibi iletişim teknolojilerini de içerecek şekilde tasarlanan teknolojik-dinsel pratikler incelenmektedir. Mezkûr uygulamalar, bu çalışmanın sınırlarını da oluşturmaktadır. Bu yönüyle çalışma bir kavrama yüklenen anlamın insan makine ilişkisinde nasıl tezahür ettiğine ilişkin örneklerin ele alındığı betimleyici bir araştırma olma hüviyetine sahiptir. Çalışmanın nihayetinde, dinsel bazı pratiklerin iletişim teknolojilerine ve makinelere de uyarlandığı, bu uyarılmanın farklı din ve geleneklerde de görüldüğü, bunun neticesinde, geleneksel doğaların farklı biçimlere de evrildiği ve böylelikle de "dinsel makinizm" kavramının teknolojik-dinsel pratikleri inceleme açısından elverişli bir nosyon olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinsellik, Teknoloji, Makinizm

Religiosity in Machinism Era

Abstract

The topic of this study is the inversion forms of the interaction between technology and religiosity. The problem of the study is the transformation of conventional religious practices into technology-based religious practices. Based on this problem, with reference to the "machinism" concept of the Iranian sociologist Ali Shariati, the way that religious practices are inverted in conjunction with machines will be presented in a descriptive style, through several examples. Technological-religious practices that are designed so as to include virtual cemetery, digital tombstones, and information technologies such as khatm matik and essence matik, which we call religious matiks, are analyzed in the course of this study. With this aspect, the study has the characteristics of being a descriptive research that discusses examples of how a meaning assigned to a notion becomes manifest in human-machine relationship. At the end of the study, it was concluded that certain religious practices are also adapted to information technologies and machines, and that this adaptation is seen in other religions and traditions, too. As a result, it was deduced that they transformed into other forms that are different from their true nature, and therefore, the term "religious machinism" is a suitable notion in terms of dealing with religious practices.

Keywords: Religiosity, Technology, Machinism

ATIF: Çuhadar, M. (2020). Makinizm çağında dinsellik. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)*, 3(2), s. 241-263.

Giriş

Teknoloji ile dinsellik arasındaki ilişki, teknoloji kavramının ortaya çıkışıyla eş zamanlıdır. Bununla birlikte sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan makine uygarlığı, dinsellik ile teknolojiyi biraz daha yakınlaştırmıştır. Bu yakınlık, sanayi devriminin bir parçası olan kitle iletişim araçlarında dinsel olanın temsil biçimlerinde kendini göstermiştir. 1970’li yıllardan itibaren bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması, dinsel olan ile teknolojik olanı birbirinden bağımsız düşünememe gerçeğiyle insanlığı baş başa bırakmış, böylelikle dinsel alanın doğasında var olan unsurlar bilgi ve iletişim teknolojilerine dâhil edilmiştir.

Bu nedenle teknoloji ve dinsellik arasındaki ilişki, günümüzde medya ve din etkileşiminin incelenmesi gereken bir alanını oluşturmaktadır. Bu ilişki, medyada dinin sunumundan ve mikrobloglardaki dini içerikli mesajların (metin, görsel vb.) paylaşımından daha üst bir anlam silsilesini içinde barındırmaktadır. Zira medya ve din ilişkiseliliğinin kapsam alanı içerikten ibaret değildir. Bu nedenle bilgi ve iletişim teknolojileri ile dinsellik arasındaki ilişkilerin, din algısını, dini pratikleri ve tecrübeleri hangi yönlerden etkilediği belirlemek, akademik ilginin yöneldiği alanlardan biridir. Dini pratikler içerisinde, “hatim”, “zikir/dua”, “mezarlık ziyareti” gibi fenomenleri iletişim teknolojileri bağlamında ele alan çalışmalar bulunmaktadır. M Neslinin online inanç pratiklerini inceleyen çalışma (Eken, 2020); dini tecrübelerin sanal ortamda ifa biçimlerini içeren inceleme (Haberli, 2013); sanal mezarlıkları/online kabristanları inceleyen araştırma (Kılıç ve Özoran, 2018); yine sanal mezarlıkların kullanımı hakkında yapılan saha araştırması (Bora, 2011); teknolojik imkanlarla yerine getirilen örneklerin incelendiği yüksek lisans tezi (Doğan, 2018); daha özel olmak üzere zikir ritüelinin mekanik ve dijital sayma araçlarıyla yerine getirilmesini inceleyen çalışma (Tönük, 2011) bunlardan bazılarıdır.

Bu çalışmada şu sorulara cevaplar aranacaktır: Bilgi ve iletişim teknolojisi veya dijitalleşme, dinsel pratikleri nasıl şekillendirmektedir? Teknolojiye uyarlanmış dinsel pratiklerde, ticari beklenti bulunmakta mıdır? Dinsel pratiklerin mekanik ve dijital araçlarla yerine getirilmesi hangi kavramla tanımlanabilir?

Teknolojinin gelişmesi ve toplumların kaderinde başat rol oynamasında en büyük aşama kuşkusuz ki makinelerin icat edilmesidir. El emeğine ihtiyacı azaltacağı korkusuyla işçiler tarafından parçalanmaya kalkışılan makineler, zamanla tam aksine yeni iş sahaları açarak ve insana eski kölelerinden daha fazla hizmet ederek korkuları boşa çıkarmıştır. O kadar ki, bir ara “makine medeniyeti” konuşulur olmuştur (Göze, 1990, s. 14). Buna bağlı olarak makineler ne zaman gündeme gelse, bunların bireye ve toplumlara etkisi tartışılmalıdır. Çünkü Whitby’ın ifade ettiği gibi hemen hemen bütün teknolojiler, çoğu zaman hiç farkına varılmasa da, onları kullanan kişileri ve toplumu değiştirmektedir. Tarım, yollar, telefonlar, trenler ve benzerleri, insanların geçmişinden ve atalarından çok daha farklı bir hayat yaşamasına zemin hazırlayan gelişmelerdir. Teknolojinin gündelik hayatla iç içe geçmişliği insanın bazı fiillerini ve üstlendiği rolleri teknoloji açısından tanımlamasında rahatlıkla fark edilir. Yani, “araba kullanmak, resim yapmak, televizyon izlemek” denildiğinde, gündelik pratikler teknolojik terimlerle tanımlanmış olur. Bu daha ziyade, ilkel toplumlarda yaşayanlar için hiçbir şey ifade etmeyen faaliyetlerle vaktimizin çoğunu geçirmemiz anlamına gelmektedir (Whitby, 2005, s. 144). Başka bir şekilde söylenecek olursa teknoloji, yaşama düzenimizi yansıtır. Eğer farklı bir biçimde yaşayıp çalışsaydık, teknoloji de farklı olurdu (Reinecke, 1992, s. 165). Bu bakımdan kullandığımız araçlar, toplumsal ilişkilerin özünü oluşturmaktadır. Birey, aktif biçimde hükmettiği veya pasif biçimde boyun eğdiği araçları kullanarak, yaşadığı toplumla ilişki kurar. Araçlarına hükmettiği ölçüde dünyayı kendi anlamlarıyla donatabilirken araçlara boyun eğdiği ölçüde de aracın biçimi onun kendine ilişkin düşünce ve inançlarını belirler (Illich, 2011, s. 33).

Araç ve insan arasındaki ilişkinin, bütünüyle değişime uğradığı sanayi toplumlarında “makineleşme” sürecinin insanlığa etkileri fazlaca hissedilmektedir. Burada insanın dünyaya hâkim olma anlayışının tezahürünü görmek mümkündür ve bir tür üstün

olma fikri göze çarpmaktadır. Bu üstünlük kurma arzusu ise, “insan” ile “makine”-ye odaklanan bir kölelik tartışmasını beraberinde getirmiştir’.

Illich bu tartışmadaki başat söylemlerden biri olan “Makineler insanlara hizmet edecek, insanların kölesi olacak” şeklindeki varsayımın geçersiz olduğunu söyler. Tersine insanlar Illich’e göre, böyle bir amaçla makineleri kullandığında, makinelerin köleleri haline dönüşmektedir. Çünkü makinelerin gücü arttıkça, kişilerin rolü gitgide salt tüketiciliğe indirgenmiş olmaktadır (Illich, 2011, s. 22-23). Zira yirminci yüzyıl boyunca makineler, neredeyse bütün sektörlerde insanların yerini almış ve insan onların sadece çalıştırıcısı durumuna gelmiştir. Bugün tarlalarda tarım işçisi olarak daha az çalışana ihtiyaç bulunuyor. Buhar makinesinden önceki yüzyıllarda seri üretimin ve endüstrileşmenin yarattığı işleri yerine getirecek makineler yaptıkça, montaj bandında bile daha az insana gerek duyulmaktadır. Yani köle sahibi insanın yerini bugün, insanların dev makinedeki uyarımsız koşulları almış durumdadır (Illich, 2011, s. 43).

17. yüzyılda buhar makinasının bulunmasıyla, yani insan gücünün yerine makinanın gücünün kullanılmasıyla başlayan Birinci Sanayi Devrimi kısa dönemde hızla gelişerek her alanda üretimi büyük ölçüde artıran makinalaşmaya yol açmış ve üretimi makinalaştırmıştır. Diğer taraftan kitle iletişim araçlarının (bilgisayar ve uzay endüstrisi de dahil) kullanımıyla başlayan İkinci Sanayi Devrimi ise haberleşmeyi, bilgilerin saklanması, analiz edilmesini ve değerlendirmesini makinalaştırmıştır. Birincisinde bedensel gücün; ikincisinde ise zihinsel gücün yerini makineler almaktadır. Teknolojik gelişmenin en göze çarpan yanı olan makineler, insanın yerini alan büyük bir işlev üstlenmiştir (Gürdoğan, 2016, s. 16). Bununla birlikte teknolojik gelişme hakkında kullanılan “devrim” tanımlaması, teknolojinin toplumsallaşması bakımından kullanılamaz. Zira teknolojik gelişimin topluma yayılarak toplumsal yapıyı dönüştürmesi devrim kavramı gibi keskin ve kısa zamanlı bir süreçte yaşanmaz, daha ziyade uzun bir zaman içerisinde, yavaş yavaş, toplumsal damarlara nüfuz ederek kendini gösterir (Kocabay Şener, 2016, s. 79). Diğer taraftan insanlığın her zaman bir teknolojiye sahip olduğu unutulmamalıdır. Ancak 16. yüzyılda matbaanın kullanımı ve yaygınlaşması ve 17. yüzyılda buharlı makinenin icadı, bilimsel devrimlere de bağlı olarak, teknolojiye yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu tarihi evreden itibaren sömürgecilik hareketleri; büyük kentlerin ortaya çıkışı; üretim anlayışı ve tekniğinin tamamen değişmesi; kültür, iletişim, savaş, tıbbi, üretim ve eğitim teknolojileri gibi pek çok alanda değişim ve dönüşüm gerçekleşmiştir (Karaarslan, 2019, s. 74-75).

Kendi tabiriyle “teknolojiye başkaldırı” olarak tanımladığı kitabında Reinecke, teknolojinin gerek bireysel, gerekse toplumsal olarak iyi bir şey olduğu fikrini benimsetmek için hatırı sayılır bir çaba gösterildiğini ifade etmektedir. Bilgisayar teknolojisi hakkındaki bu halkla ilişkiler çalışmaları, sadece büyük şirketlerin bünyesindeki reklamcılar tarafından değil, aynı zamanda hükümetler ve kitle iletişim araçları tarafından da sürdürülmektedir ve sonuçta büyük ölçüde de başarı sağlanmıştır (Reinecke, 1992, s. 9). Elbette bu yaklaşımın eleştirilecek yönleri bulunmaktadır, zira teknolojinin iyi bir şey olduğu fikrinin yaygınlaştırılması salt halkla ilişkiler çalışmalarıyla veya otoritelerin aldığı kararlarla sınırlı tutulamaz. Bizatihi içinde yaşıyor olduğumuz, teknolojinin yoğun olarak insan hayatının neredeyse tamamına yön verdiği dönemde, insanların yaşam tarzlarındaki değişime paralel olarak, teknolojinin hayatı kolaylaştıran yönlerinin etkisi büyüktür. Burada temel mesele esasında değişime yönelik bakış açısıdır.

Ellul’un belirttiği gibi, teknik araçların ve makinelerin birikimiyle oluşturulan dünya yapay bir dünyadır ve doğal dünyadan radikal biçimde farklıdır. Yapay dünya, doğal dünyayı tahrip ettiği, ortadan kaldırdığı gibi doğal dünyanın kendini yeniden kurmasına da izin vermez. Bu iki dünya, ortak hiçbir yanları olmayan, farklı mecburiyetlere, direktiflere ve yasalara uyar (Ellul, 2003, s. 90). Esasında Ellul’un genel olarak teknik araçların kurduğu dünya ile gerçek dünya arasında kurduğu bu

ilişki, günümüzdeki dinsel tezahürlerde kendini daha da açığa çıkarmaktadır. Çünkü Ellul'un da belirttiği gibi teknik, insanoğlunun en derin dünyalarına nüfuz etmiştir. Makine, sadece yeni bir insani ortam yaratma eğilimi taşımakla kalmamış, aynı zamanda insanın tam özünü değiştirme trendini de taşımıştır (Ellul, 2003, s. 343). İşte bu çalışmada, bu öz değiştirme, dinsel pratiklerin makinelerle evrildiği görünümün yoluyla ortaya konulacaktır. Çalışma süresince Ali Şeriatî'nin "makinizm" kavramından yararlanılacaktır. Bu nedenle ilk olarak dinsellik kavramına açıklık getirilecek, daha sonra da makinizm kavramıyla bağlantısı örnekler üzerinden aktarılacaktır.

Dinsellik ve Teknoloji

1970'li yıllarda Türkiye'de imam mikrofonu kullandığında, arkadaki cemaatin, Kur'an tilavetini bir araç vasıtasıyla duyması nedeniyle "acaba namaz kabul olur mu?" soruları gündeme gelmişti. Peki, bugünkü teknolojiler, yeni araçlar, dinî neşvenin, ilmin, fıkıhın, maneviyatın aktarılmasında kullanılmaya kalkışıldığında, esasında olmakta olan nedir? Bu soru pek sorulmamaktadır. Hâlbuki iletişim teknolojisindeki yeni gelişmeler, hayatımıza, hayatımıza anlamlılık bahşeden dini tavır ve davranışlarımıza yeni parametreler eklemiştir (Şişman, 2016, s. 9).

Bilindiği gibi her din, teolojik bir yapıya ve bu yapıyı muhafaza eden bir ibadetler toplamına sahiptir. Dinsellik ise dinden farklı olarak bireysel ve sosyal tezahürleri ifade etmektedir. Yani bu anlamda odaklandığımız nokta din değil dinseliktir. Dinsellikte, kişilerin dini tutum ve davranışlarını tek tek özetleyen dindarlıktan da öteye gidilerek elde edilebilecek genel bir anlam çerçevesine vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla "dinsellik, toplumsal görüntü içinde kişilerin, özel hayatlarındaki eğilimlerinden kamusal hayatta oluşturdukları imajlarına kadar somutlaşan zihniyetlerini, bir süreklilik içinde, mevcut değişkenlerden de bağımsız olmaksızın, zaman ve mekan çerçevesinde gündelik hayatta yansıtan bir aynadır" (Subaşı, 2004, s. 43).

Mezhebi farklılaşmalardan ve coğrafi dağılımdan siyasi tercihlere kadar belli düzeydeki ayrışmalara imkân veren gevşek bir örüntüler toplamı özelliğini içinde barındıran dinselliği (Subaşı, 2002, s. 18) teknoloji kullanımıyla da değerlendirmek mümkündür. Zira, günümüzde rasyonel bakış açısıyla kullanıma müsait her teknolojinin dini alana dahil oluşuyla veya dahil edilişyle dinsellik arasında bir bağlantı kendini göstermektedir. Çünkü, Subaşı'nın da ifade ettiği gibi, önceleri geleneksel biçimiyle mabede katılım oranlarıyla ölçülmeye çalışılan dindarlık, nitelik olarak bir hayli farklılaşmıştır. Zira dinin gelenek ile bütünleştirilen anlamları artık pek çok açıdan değişmiş, modernliğin kavramsal dünyasıyla ilişkilendirilen yeni bir dinsellik haritası baskınlık kurmaya başlamıştır. Dolayısıyla dinselliğin çözümlenmesinde kimlik, globalleşme, bireyselleşme, tüketim, çok kültürlülük gibi kavramlar, ihmal edilmemesi gereken yeni boyutlar ve anlam kategorileri yaratmaktadır. Bununla birlikte teknolojik yenilikler ve gündelik hayatın sekülerizasyonu da dinselliğin içerik ve sınırlarındaki kaymaları hızlandırmıştır (Subaşı, 2007, s. 310). Dinsellikteki değişim –dinden uzaklaşma anlamı taşımadığını bir kenara not ederek– mezkûr kavramlara eşlik ederek dinselliğin biçimindeki farklılıklar, dinsel itibar kalıplarındaki yıpranma, yeni dini otorite tiplerinin ortaya çıkması ve dinselliğin tüketilmeye başlanması, böylelikle olağan dışı sayılabilecek yeni yapılanmaların tipik habercileri olarak görünmektedir. Gerçekten de günümüzde artık söz konusu olan, dünün dinsellik form(at)larıyla günümüzün dinsellik form(at)ları arasındaki şekil farklılıklarının dikkat çekici bir özellik kazanmaya başlamasıdır (Subaşı, 2007, s. 310). Bu bakımdan, dinsel formlar günümüzde makinelerle kendini açığa çıkarmakta; makinelerin etkinliği, geniş manada "makinizm çağı" olarak tanımlanan bir döneme işaret etmektedir. Dinselliği tanımladığımız bu noktadan sonra "makinizm" kavramına açıklık getirmek gerekmektedir.

Ali Şeriatî ve Makinizm Kavramsallaştırması

İslam toplumlarında, özellikle çeviri eserlerin yaygınlaştığı dönemlerde, ülkemizde düşünceleriyle etkili olmuş sosyologlardan biri Dr. Ali Şeriatî (1933-1975)'dir. Şeriatî, özellikle kullandığı "makinizm" kavramıyla teknolojik belirlemciliğin² bir temsilcisi sayılabilir.

Şeriatî'nin makinizm eleştirisinin temelinde esasında “makine”yi nasıl tanımladığı yatmaktadır. Bu bakımdan makinizm kavramına geçmeden önce, Şeriatî'nin makineye yüklediği anlama bakmak gerekmektedir. Çünkü o, makineyi bir gerçeklik ve özel bir varlık olarak algılamakta, teknik olgunun hiçbir öz niteliği olmadığını savunduğu için makineyi daha çok sosyolojik bir olgu olarak tartışmaktadır (Şeriatî, t. y., s. 33). Buna bağlı olarak ona göre makinizm, satılan veya tüketilen bir olgu değil; makineye yüklenen özgün toplumsal bir sistem, sosyal bir olgu, insan toplumunun yaşam biçimidir (Şeriatî, 2015, s. 292-293).

Öncelikli olarak ifade edilmesi gereken bir başka nokta, Şeriatî'nin makine karşıtı bir düşünür olmadığıdır. Zira o, “makine” ile “makinizm”in birbirinden farklı kavramlar olduğunu dile getirmektedir. Makinizme karşı olmakla makineye karşı olmadaki farklılığı “ırklara” ve “ırkçılığa” karşı olmak örneğinden hareketle, ırkçılığa karşı olduğu gibi makinizme de karşı olduğunu, ırklara karşı olmadığı gibi makinelere de karşı olmadığını beyan ederek belirtmektedir (Şeriatî, 2015, s. 290).³ Özetle Şeriatî'ye göre teknik ile değil tekniğin insanlar üzerinde egemenlik aracı olarak kullanılması ile mücadele edilmesi gerekmektedir. Çünkü tekniğin insana değil, insanın tekniğe hükmetmesi gerekir (Şeriatî, 2012, s. 42-43).

Şeriatî'nin makinizm tanımlaması şu şekilde özetlenebilir: “Makinizm, insanın kendine yabancılaşmasında/alınasyonunda etkin; küreselleşme, emperyalizm, tüketim ve kapitalizmle bağlantılı; değişkenlerin yok edilerek insanlığı tek düze bir boyuta indirgeyen; insanlık tarihinin ikinci evresini (makinizm çağını) oluşturan, Batının tecrübe ettiği ve Doğu'nun kaçınması gereken bir hayat düzenidir.”⁴ Bu bakımdan günümüzdeki teknolojik-dinsel görünüşlerin, Şeriatî'nin makinizm kavramıyla izini sürmek mümkün görünmektedir. Dolayısıyla Şeriatî'nin eserlerinden özetlenerek verilen bu tanımın ardından, makinizm kavramının barındırdığı anlamları açmakta fayda görülmektedir. İlk olarak yabancılaşma/alınasyon kavramı üzerinde durulacaktır.

Teknoloji ile yabancılaşma arasındaki ilişkiyi aktardığı İnsanın Dört Zindanı adlı kitabında, insanın çeşitli araçlarla bozulma türlerinden bahseden Şeriatî, bir atıfta bulunarak insanın kendine yabancılaştığından söz etmektedir (Şeriatî, 2016, s. 227). İnsanın yabancılaşması meselesi Şeriatî'ye göre bu asırda insan türünün bir faciası olarak karşımızdadır. Ona göre yabancılaşmak, “insanın aklını kaçırması”, “insanın içine giren cinin varlığını kendisi gibi hissetmesi”, “insanın kendisini gerçekte, hakikatte olan şekliyle hissetmediği, aksine kendisinde cini bulduğu ve tanıdığı hastalık” (Şeriatî, 2016, s. 181) anlamına gelmektedir.

Temel referansını Hz. Peygamber'in (sas) “bir kavme benzeyen o kavimdir” şeklindeki hadisine dayandıran düşünürüne göre (Şeriatî, 1981, s. 16) insanın yabancılaşmasında farklı etkenler rol almaktadır. Bu faktörlerden biri de insanın makine ile ilişkisinde saklıdır. Şeriatî, bir kavramlaştırmaya başvurarak “makinizm”i ortaya atar. Ona göre makinizm, insanın çalıştığı köşesinde makinenin bütünlüğünü asla hissetmediği bir sistemdir (Şeriatî, 2016, s. 239).

Daha açık ifade etmek gerekirse Şeriatî, makinizmle birlikte insana, insanın şahsiyetine makinenin ve mekanik hareketin egemen olduğunu ifade etmektedir. Yani, insan kendi şahsiyetini oluşturan hangi evden, aileden, eğitimden, soydan geldiğini bilmeden kendini yalnızca makinenin aleti, oyuncuğu olarak hissetmektedir. Öyle ki bu yabancılaşma ona göre bazen mutlaka bir doktor tedavisine ihtiyaç duyacak bir hastalık biçiminde tezahür ederken bazen de şiddetli psikolojik bir hastalık biçiminde ortaya çıkmaktadır (Şeriatî, 2016, s. 186).

Şeriatî'nin kavramlaştırması, çerçeve olarak İsmet Özel'de de görülür. Özel'e göre, Batı medeniyetinin geliştirip belli boyutlara ulaştırdığı teknik, akıl ile varlık arasındaki bağları –ki akıl ile insan varlığı arasında bir bütünlük, bir kaynaşma vardır– koparmaktadır. Çünkü insan varlığı akılla etkindir. İnsanlar bazen bir cihazın işleyişinden anladıkları için bazen de onun işleyişinden anlamadıkları için tekniğe

kendilerini teslim etmektedir. Ya insan kendi zihninin işleyişini makine karşısında güçsüz kabul edip haklarını ona teslim etmekte veyahut zihnini makineninki gibi çalıştırıp makinanın haklarına sahip olmaktadır (Özel, 2016, s. 324-325).

Bilindiği gibi 19. yüzyılın tipik bir özelliği olan makine, siyasal, kurumsal ve insani açılardan onu kabullenecek biçimde yapılandırılmamış bir topluma ansızın girivermiş ve insan da elinden geldiği kadar makineyle birlikte yaşamak zorunda kalmıştır (Ellul, 2003, s. 14). Bunun bir sonucu olarak Şeriatî'ye göre makinenin aletlerinden biri ile içli dışlı olan kimseler, yavaş yavaş bu makine aleti şekline dönüşürler. İnsanın aşkları, kinleri, nefretleri, değişik temayülleri kısaca muhtelif halleri, farklı değişimleri vardır; ama bütün bunlar, ömrünün tamamını birbirine benzeyen ağlara taksim eden tekdüze bir düzene, yani makinizme kurban olurlar. Bundan dolayıdır ki çelişki, hareketlilik ve değişim dolu derya bütünü olan insan, adeta bir anahtara, vidaya, vida bandına dönüşmekte, bütün bir ömür birkaç camın kontrolüne girmektedir. Bu yüzden makine yayıldığı ve bütün insani istidat ve yetenekleri kuşattığı ölçüde insan makineyle mahvolmakta ve makineye dönüşmektedir. Öyle ki Şeriatî'ye göre böyle bir durumda, insan kendisini yabancı, makineyi ise kendisi olarak görmektedir (Şeriatî, 2016, s. 240).

Hem bir psikoterapist hem de yapay zekâ ile yakından ilgilenen Sherry Turkle'a göre kişilerin makineye yüklediği anlam "makine gibi hissetme" kavramının nasıl kullandığına göre değişmektedir. Sözelimi depresyondaki bir birey kendisini makine gibi hissettiğini söylediğinde, kendisinin kontrol ve denetiminde bulunmayan bir hayatı sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Burada makine, sadece önceden belirlenmiş ritmik hareketler yapan bir 19. yüzyıl makinesidir. Hasta, fazla seçeneği olmadığını düşünmekte ve sadece çarkların döndüğüne inanmaktadır. Diğer yandan, yapay zekâ ile ilgilenen başka bir birey, makine gibi hissettiğini söylediğinde, çeşitli hedefleri bulunan, bu hedefler arasında seçim yapabilen, gerçek dünya ile ilişki kurabilen bir makineyi kast edebilir (Aktaran Whitby, 2005, s. 125-126).

Şeriatî'nin kavramsallaştırması, depresyondaki hastanın makineye yüklediği anlamla paralellik göstermektedir. Çünkü teknoloji ve makineye yüklediği anlam bakımından makinizm, sanayi çağının sonunda ortaya çıkan bir hayat düzenidir. Şeriatî, makinenin ve buna bağlı olarak makinizmin günümüzün beşeriyet şeklini değiştirdiğini belirtmektedir. Ona göre, bunda makinenin sürekli çalışması, rekabetçi özelliği ile bilim ve tekniğin katkısı belirleyicidir. Çünkü eğer bir makine ürettiği malın üretim miktarını artırmazsa ortadan kalkmaya mahkûmdur ve bu malı üreten diğer makineler, daha fazla üretimle halkın önüne daha ucuz mallar koyabilir. Dolayısıyla her makine, üretimini daha çok artırmak zorundadır. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerle birlikte bu durum, günümüzün beşeriyet şeklini değiştirmiştir (Şeriatî, 2015, s. 345).

İleri doğru yol alma ve sürekli ilerleme, teknolojinin en dikkate değer bileşenleri arasında bulunmaktadır. Teknolojinin karakterini temsil eden iyileştirme, sürekli değişim anlamına gelmektedir. İlerleme, daha iyisini başarma arzusunu tetiklemede, dolayısıyla da ilgili kavramlar arasındaki rekabete tanıklık etmektedir. Bazılarına göre ileri doğru yol almak ise görünmez zirvesi olan bir tepeye tırmanmaktır. Tepenin ardını görme yetisinden yoksun olan insanoğlu, merakının önüne geçemediğinden harekete geçer ve ilerleme adı altında, bilinmeyene doğru olağan üstü bir çaba sarf eder. Bununla birlikte sonuçlar, söz konusu gelişmenin gerçekten olumlu olup olmadığına dair şüphelere yol açmaktadır. Teknolojik ilerleme, insan doğasında zaten var olan ve hırs barındıran, ürün ortaya çıkışını beslemektedir (Artut, 2014, s. 21).

Şeriatî de benzer şekilde makinizmi, tüketim ve kapitalizm olgularıyla açıklamakta, makinizmin bireyler ve toplumlar üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Makinizm düşünürüne göre, makineye dayatılmış olan ve makinenin insanın kurtarıcısı olabileceğine inanılan bir sistemdir ve makineler sayesinde, insanın daha az çalışmasına bağlı olarak, boş zamanlarının çoğalması, insanı daha özgür kılmamıştır. Aksine makinizm aslında Şeriatî'ye göre insanın boş zamanlarını reklamlar, felsefe, modalar, rekabetler ve psikolojik yöntemler vasıtasıyla, insana ek ihtiyaçlar dayatarak yutmaktadır. Böylelikle de kapitalizmin tüketimci işlevi yerine gelmiş olmaktadır (Şeriatî, 2015, s. 328).

Makinizme bağlı olarak ilerlemeye dayalı üretimin bir sonucu da kuşkusuz tüketimdir ve Şeriatî bunu “reel tüketim” ile “sembolik tüketim” olarak ikiye ayırmaktadır. Avrupalı birinin yemek veya giysi seçiminde, müzik beğenisinde veya beğenmemesinde, öznel değerlendirmenin, kişisel beğenin esas olduğunu ifade eden Şeriatî; buna karşılık Doğulu, Asyalı veya Afrikalı birinin beğenisinde ihtiyacın temel gerekçe olmadığını, bunun yanı sıra, bireyin kendisini yerli sınıftan medeni sınıfa yükselmiş görme ihtiyacını da karşıladığını anlatmaktadır (Şeriatî, 2015, s. 310). Düşünür şöyle devam etmektedir:

“Bu nedenle bizler, yeni tüketimlere sadece ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarımızı giderme amaçlı ilgi göstermiyoruz, ayrıca yüce bir sistem ve insanın ve üstün medeniyetin sembolleri olmaları sıfatıyla onları tüketiyoruz. Bu nedenle biz seçmiyoruz, yutuyoruz. İşte tüm dünyanın makinizmin tüketicisi olması budur. Bu iş için din, kültür, tarih ve köhne değerlerle mücadele etmeli ve sonunda yeni değerleri kolay bir şekilde yüklemeli ve böylece rahatlıkla insanı yeni tüketim saldırısının kurbanı etmelidir” (Şeriatî, 2015, s. 310).

Şeriatî makinizmi, tüketim ve kapitalizmin yanı sıra küreselleşme ve emperyalizm kavramlarıyla da açıklamaktadır. Ona göre, dünya emperyalizminin siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel sömürsününün hepsinin temelinde makinizm sisteminin getirdikleri bulunmaktadır (Şeriatî, 2015, s. 314). Şeriatî’ye göre makine millet, mahalle, ırk, din ve sınır tanımaksızın tüm yeryüzünü ve tüm insanları ve pazarları, ürettiği mallarla sarmalamaktadır. Bu, makinenin doğasında bulunmaktadır; zira üretim, ilerlemeye zorlamaktadır. Şeriatî, üretimin ilerleyişine çeşitli örnekler vererek daha fazla tüketiciye ulaşma iradesinin ortaya çıktığını hatırlatmaktadır. İç pazarlarda yeterli tüketici bulunmadığı takdirde yapılması gereken dışa açılmaktır. Şeriatî, bu süreci “makine zorlaması” veya “makine emperyalizmi” olarak tanımlamaktadır ki, “makinenin dünyayı yemesi ve dünyayı yutması” bu şekilde gerçekleşir (Şeriatî, 2015, s. 308).

Şeriatî’nin makinizm hakkında üzerinde durduğu bir diğer düşünce insanlığın tek düzeye indirgenmesidir. İnsanlık tarihinde iki büyük önemli dönem bulunduğunu ifade eden Şeriatî’ye göre bu iki dönemin sosyal hayatı, ilişkileri, şartları ve ihtiyaçları birbirinden farklıdır. Birisi insanlığın ilk eşitlik döneminden mülkiyete geçtiği döneme karşılık gelmektedir. Mülkiyet, bir grubun mahrumiyeti; diğer grubun hâkimiyeti şeklindeki ayrımcılığa dönüşmektedir. Sonra ahlaki bozukluklar, rekabet, husumet, hırs, mahrumiyet, kölelik, zulüm, cinayet ve savaş, yani her şey ondan kaynaklanmaktadır. Bu dönemde insanların ruhuna yeni acılar üşüşmektedir. Toplum yeni problemlerle yüz yüze gelmekte ve insanlık hayatında yepyeni bir döneme girmektedir. Bu dönem, mülkiyetin belli ellerde toplandığı ve buna bağlı olarak mahrumiyetlerin yaşandığı bir dönemdir. Şeriatî’ye göre bu ilk dönemde yaşanan sorunlar nedeniyle yeni acılar ve problemlerle karşı karşıya kalan insanlık daha sonra ikinci bir dönemin içine girmiştir. Bu ikinci merhalede “makinizm” dönemidir. Makinizm merhalesi, coğrafyası, dini, tarihi veya ırkı ne olursa olsun bütün yetenek ve faziletlerin ortadan kalktığı, herkesin tek tipe dönüştüğü merhalede. Ortaya çıkan bu makinizm döneminde bireylerin, milletlerin, kültürlerin yetenekleri, faziletleri ve özgür gelişimleri ortadan kalkmaktadır. Herkesin bu makinenin tüketim kölesi olabilmesi için bütün dinlerin, ahlaki ilkelerin ve taassupların ortadan kalkması gerekir (Şeriatî, 2012, s. 42-44). Yani makinizm, esasında orijinalizmin olumsuzlanmasıdır. Orijinalizm, farklı ülke, şehir veya bölgelerin kendilerine özgü kültürel öğelerini (giyim, edebiyat, mimari, yemek türleri vb.) korumasıdır, yani tek tipleştirilmenin mümkün olmamasıdır ve makinizm öncesinde bu mümkündür (Şeriatî, 2015, s. 311-312).

Bu tarihsel evrenin bir sonucu olarak, makinizm döneminde insanların tek tipleşmesi durumu ortaya çıkmıştır. Makinizm Şeriatî’ye göre tüketime endeksli, insanların ve milletlerin kalıplaştırılması ve tek tipleştirilmesidir. Diğer taraftan makinizm; asaletler ve manevî kaynakların yağması, insanlığın çeşitli tecrübe-

rinin hepsinin ortadan kaldırılması, köksüz ve her yönden yorgun insanların ortaya çıkarılması için tarihe irtibatının kesilmesi, sınıf farkının oluşturulması ve şimdiki neslin tüm tarihi bağlarının koparılmasıdır. Yani makinizm aslında bütün değerleri ve bütün idealleri olumsuz hale getirmektedir. Sadece tüketiciler oluşturmak için bütün manevi değerleri yontmakta, böylelikle insani değerlerin tamamını sadece ve sadece tüketim değerlerine dönüştürmektedir (Şeriati, 2015, s. 322-323).

Şeriati, yukarıda belirtildiği üzere, insanlık tarihini iki ayrı dönemde ele alırken, makinizm merhalesini de iki evrede ele almaktadır. Şeriati'nin makinizmin birinci evresini tanımlarken kullandığı "makine insan bedeninin organlarından birinin kuyruğu olmuştur" ifadesi aslında McLuhan'ın *Global Köyü*'nde kullandığı ifadeleri hatırlatmaktadır. Bilindiği gibi McLuhan'a göre "insan eliyle oluşturulmuş bütün yapılar; dil, yasalar, fikirler ve varsayımlar, aletler, giysiler ve bilgisayarlar, bütün bunlar, insan bedeninin uzantılarıdır" (McLuhan ve Powers, 2001, s. 123). Şeriati de benzer şekilde çeşitli aletlerden (kürek, daktilo, hoparlör vb.) örnekler³ vererek konuyu makineye getirmekte ve makinizmin ikinci evresine açıklık getirmektedir ki, ona göre asıl sorun burada yatmaktadır.

Şeriati'nin bu bakış açısında insanı iki yöne sahip bir varlık olarak tanımlaması yatmaktadır. Bu yönler, insanın "araç yönü" ve "insani yönü"dür. Sorun, insanın araç yönünün, aslı insanî yöne galebe çalmasıdır. Şöyle ki; göz, el, parmaklar, ayak, diş, dil gibi insan uzuvları bütünüyle insanın araç yönünü ifade etmektedir. Yani bunlar insanın araçlarıdır, bizatihi "kendi"si değildir. Bundan dolayı insan kalem tutacağı zaman kendi araç yönünü, yani parmaklarını; gözlük takacağı zaman araç yönünü, yani görme aracı olan gözlerini kullanır. Gözlük ve kalem örnekleri, sonradan eklenen ve insanî yönü destekleyen teknik bir araçlardır. Ancak teknik araçlar, yavaş yavaş insana ihtiyaç duymamakla birlikte, ayrıca insanın insanlık yönünün yarısına müdahalede ve saldırıda bulunmaktadır. Örneğin ressamlık, fırça, kalem ve boyadan ibaret olan insanın araç yönünün devamıdır. Yani ressam parmaklarıyla resim yapmaktadır. Ancak ressamlığın yerini fotoğrafçılığa verdiklerinde, artık fotoğrafçılık insanın araç yönünün devamı olmaz, aksine insanlığının yarısının devamı olur. Kalemle hesap yaptığı zaman, parmakları ve düşüncesi gelişim kazanmakta ve güçlenmektedir. Ancak hesap makinesi ve büyük IBM makineleri insanın insanlığının yarısının devamı olmaktadır. Böylelikle insanın düşünme melekesi atıl vaziyete bürünmüş ve makinenin düşünmesine dönüşmüştür. Şeriati, bunu bir saldırı olarak telakki eder ki, bu saldırının insanın felç geçirmesine ve bütün yenilikler ortadan kalkmasına (Şeriati, 2015, s. 312-313) benzetir.

İnsanın aslı yönüne müdahale ettiğinde makine, hesap yapan, plan ve proje hazırlayan, tercüme işlerini yerine getiren bir bütün haline gelmektedir. Dolayısıyla makinenin içerik, nitelik, form ve kategorisi değişmiş olmaktadır. Böylelikle makine insanın hakiki, insanlığının başladığı yere müdahil olmaktadır. İnsanın insani yarasına müdahale eden makinenin bu yeni yönünün sersemletici gidişatı tehlikeli bir gidişattır. Zira bunun sonucunda düşünme göre insan artık düşünmeyen, itiraz etmeyen, üretmeyen, çözüm bulmaya girişmeyen, bütün bunları makinenin yaptığına inanan, hâsılı kendine yabancılaşan bir varlığa dönüşmektedir (Şeriati, 2016, s. 240-241).

Benzer bir değerlendirme Illich'te de görülmektedir. Ona göre araçların büyümesi iki alanda gerçekleşebilir. Birincisi, makinelerin, insanların yeteneklerini artırmak için kullanıldığı alandır. İkincisi ise insan işlevlerini azaltmak, yok etmek ya da bunların yerini almak için kullandığı alanlardır. İlkinde bir birey olarak insan kendi adına otorite kullanılabilir ve dolayısıyla sorumluluk üstlenebilirken, ikincisinde bunları makine üstlenir; önce hem makineyi işletenin hem de ondan yararlananın seçme ve güdüleme alanını daraltır. Sonra her ikisini de kendi mantığını ve isteklerini dayatır (Illich, 2011, s. 98).

Şeriati, makinizme ilişkin buraya kadar verilen eleştirel bakışının ardından, makinizm karşısında ne yapılması gerektiğini de ifade etmektedir. Ona göre Gandhi gibi makinizm sadece reddedilerek bir yere varılamamaktadır. Çünkü makinizmi reddetme beşerin duraklamasıdır. Ancak insanlığı tamamen ele geçirmemesi için makinizme teslim olunmamalıdır. Bugünün insanının Batıda yaşamış olduğu makinizm tecrübesinden

ibret alınarak hareket edilmeli ve Doğu'da yeni insan ve yeni düşünce inşa etmek için çalışmalar yapılmalıdır (Şeriati, 2015, s. 330-331). Bu noktaya kadar teknoloji ile dinselilik arasındaki ilişkilere ve bunları anlamlandırmak üzere "makinizm" kavramına yer verilmiştir. Bundan sonraki kısımda ise, dinsel pratikler makinizm kavramıyla açıklanmaya çalışılacaktır.

Makinizm ve Dinsel Pratikler

"İnsanın, araçların mantığına teslim olarak tatmin araması" şeklinde yersiz bir talebin yaratılmasında, endüstriyel üretim biçiminin toplumda egemen olması yatmaktadır. Çünkü insanlar belli sınırlar içinde kalmak koşuluyla değişmekteyken, endüstriyel sistem sınırları tanımlanmamış genişlemeye ve aynı anda sınırsız ihtiyaçlar yaratmaya göre örgütlenmiştir. Bu ihtiyaçlar da endüstriyel ortamda fazla zaman geçmeden temel ihtiyaçlar haline dönüşmektedir. İnsanlığın dengesi böylelikle bozulmakta (Illich, 2011, s. 58) ve insan, sürekli üreten makinelerin mantığına göre hareket etme zorunluluğu hissetmektedir.

Reinecke'e göre teknolojik ilerleme öylesine istilacıdır ki onun iş dışı yaşama yaptığı saldırılardan çok az sayıda insan haberdardır (Reinecke, 1992, s. 195). Teknolojik ilerlemenin hem nedeni hem de sonucu olan ve ilerlemenin temelini oluşturan makineler, biz farkına varmasak da bütün sektörler hakimdir. Otomotiv, bankacılık, savunma sanayi, perakende, eğitim, medya ve diğer bütün sektörler, makinelerle hemhal olmuş durumdadır. Teknolojiyi reddeden "tekno-şüpheçiler" veya 19. yüzyıldaki Luddite hareketinin algısal ve tutumsal davranışları dışından bakacak olursak, Afrika'nın ıssız ve kızgın çöllerinden kutuplardaki buzullara varana dek her nokta neredeyse teknolojiyle renklendirilmiş bir dünya tablosunu önümüze koymaktadır. Böylesi bir tabloda "dinsel" yaşamı makinelerden bağımsız düşünmek herhalde mümkün görünmemektedir. Bu noktada, dinselikle makinelerin günümüzde hangi görünümünün bulunduğunu açıklama durumunda bulunmaktayız.

Bir zamanlar anormal olan bir şey şimdi olağan, standart hale gelmiştir. Bu durumda bile insanoğlunun bu tuhaf yeni ortamda içi rahat değildir. Kendini uyumsuz görür, hastalık hastası olur. Fakat yeni teknoloji toplumu, bu insani tepkileri kestirebilme basiret ve yeteneğine sahiptir. Her türden tekniğin yardımıyla ve gerçekten insanın çevresindeki şeyleri değiştirerek değil insanın kendisine yönelik eylemler yaparak önceden katlanılamaz olan şeyleri katlanılabilir yapabilmıştır teknoloji toplumu. (Ellul, 2003, s. 339).

Çünkü teknolojinin "yükümlü kılmak", "buyurmak", "kendini zorla kabul ettirmek" şeklinde ortaya çıkan bir özü vardır. Teknolojideki öz, buyurma faaliyetiyle insanı derleyip toplamaktadır. İnsanlar teknoloji tarafından belirlendiklerini, "derlenip toplanmaya" maruz kaldıklarını anlayamamakta ve teknolojik araçların yöneteninin kendileri olduğu zannıyla yaşamaktadır (Bergen, 2018). Dolayısıyla teknoloji, farkında olmasak da bir fıkıh dayatmakta ve bizi modern toplumların geçirdiği değişim süreçlerinden geçmeye mecbur bırakmaktadır. Teknolojinin hayatı biçimlendirme özü, Müslüman toplumlara da hadsiz-hudutsuz şekilde hâkim olmakta ve böylece Müslümanlar teknolojide mündemiç ideolojiyi fark edememektedir (Bergen, 2018). Bu fark edemeyiş, bazı teknolojik uygulamalarda kendini göstermekte ve dinsel pratikler teknolojiye eklenmektedir. Aşağıda verilecek örneklerde görülebileceği gibi bu eklenme, "dinsel senkretizm" kavramıyla değerlendirilebilir. Zira dinsel "senkretizm" ya da "bağdaştırmacılık", farklı inanç sistemlerinin etkileşime girerek karışması sonucunda yeni inanç öğelerinin ya da örüntülerinin ortaya çıkmasıdır. Dinsel senkretizm olgusunun tezahürü başlı başına yeni biçimlenmiş bir din ya da kült şeklinde olabileceği gibi, mevcut dinsel geleneklere eklenmiş yenilikler şeklinde de olabilir (Atay, 2017, s. 55, 56, 175). Özellikle internetin yaygınlık kazanmasıyla birlikte, dinsel senkretik tezahürler kendini göstermiştir. Bunlardan biri hiç kuşkusuz "sanal ritüellerdir".

Ritüel kavramı "ibadetle de ilişkili bir biçimde belli bir mekanda ve belli bir zaman diliminde gerçekleşen, dini değerlerle ilişkili sembolik eylemleri" ifade eder-

ken sanal ritüel kavramı siber uzamda gerçekleşen ritüele göndermede bulunmaktadır. O halde online/sanal ritüel “siber uzamda gerçekleşen, etkileşimli ve katılımlı (dua isteme) olabildiği gibi tek yönlü (dua etme vb.) de olabilen, çevrimiçi ve çevrimdışı etkinliklerin bir aradalığıyla ya da ayrılığıyla somutlaşan sembolik eylemleri ifade eden genel bir kavramsallaştırma olarak karşımıza çıkar” (Eken, 2019, s. 93-96). Başka bir ifadeyle sanal ritüel, “ritüel mahiyetindeki geleneksel dini pratiklerin siber uzamda pratiğe dökülmesini ifade eder” (Dereli, 2020, s. 97). Bu tanımlama etrafında, sanal mezarlık ve dijital mezar taşları, sanal ritüelin bir parçası olarak görülebilir.

Sanal Mezarlık ve Dijital Mezar Taşları

İletişim teknolojilerinin toplumsal dönüşüme etkisini iki düzeyde ele almak mümkündür. Bunlardan ilki, üretilen iletişim teknolojilerinin toplumsallaşarak, yani toplum tarafından kabul edilerek kullanılmaya başlanması ve bu teknolojiye bağlı olarak toplumsal iletişim pratiklerinin değişmesidir. Diğer bir düzeyse iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte, bu teknolojilerin kullanımıyla iletişim sürecindeki ileti içeriğinin farklılık kazanması ve ileti üretim sürecinin farklılaşmasıdır (Kocabay Şener, 2016, s. 88).

İnternetle birlikte fiziksel ortamdan sanal ortama geçiş, ritüellerin adaptasyonuna ve modifikasyonuna neden olmuş, böylece değişime uğrayarak sanal ortama aktarılan ve dini tecrübeye dönüşen sanal ritüeller ortaya çıkmıştır. Sanal ritüeller, internet ortamında icra edilebilecek şekilde dizayn edilmiş olan ibadet şekillerini diğer ifadeyle teknoloji tabanlı bir dindarlık ve tinselliği sembolize etmektedir. Sanal ortamda birçok dini geleneğe ait ritüel çeşidi bulunmakla birlikte farklı şekillerde icra edilmelerine rağmen neredeyse bütün dinlerde bulunan ve sanal ortamda oldukça yaygın şekilde gerçekleştirilen ritüeller, dua etme/isteme ve kutsal mekân ziyaretleridir (Haberli, 2013). Bu iki sanal ritüelin bir araya geldiği mecra “sanal mezarlık”, “sanal kabristan” veya “elektronik mezarlık” olarak adlandırılmaktadır.

Günümüzde teknolojinin gelişmesine bağlı olarak, kitle iletişim araçlarıyla küreselleşen dünyada pek çok gelenek-görenek değişime uğramaktadır. Birçoğu da etkileşimden dolayı benzer özelliklere bürünmektedir. İnsanlar, inandıkları dine, eğitimlerine, gelenek ve göreneklerine göre kendilerine özgü ölü, ölüm, mezar ve mezar ziyareti kültürü oluşturmuşlardır. Ölüm gerçeği sabit kalırken, modernleşme ve küreselleşen dünyaya bağlı olarak oluşturulan inançlar, ölüm sonrası uygulanan pratikler ve geleneklerde farklılıklar meydana gelmiştir. Ölüm kültürü, elektronik devrimle birlikte sanal ortama taşınmış, yeni bir model hâline gelmiştir. İnternet, hem yazılı hem de sözel kültürün özelliklerini bünyesinde toplamış ve “sanal mezar ziyareti” de sözlü-yazılı kültürün özelliklerini taşıyan bir iletişim modeli olmuştur (Bora, 2011, s. 107).

Sanal mezarlık sitelerinin ilk örneği, 28 Nisan 1995’te Kanada’da kurulmuştur. “World Wide Cemetery” adıyla kurulan site, dünyadaki en eski çevrimiçi mezarlık sitesidir. Sonraki yıllarda, çeşitli ülkelerde farklı inanç mensuplarının kullanımına sunulan bu tür siteler, Müslümanlar tarafından da kullanılmaktadır. Ülkemizde “elektronik mezarlık”, “sanal mezarlık” veya “sanal kabristan” olarak adlandırılan bu sitelerin ortak noktası “mezar/kabristan” fotoğrafı ve “dini pratiklerin sanallaşması”dır. Bu sitelerde Kur’an tilaveti ve sesli dualar bulunmakta; “dua etme”, “dua okuma”, “dua gönderme”, “dua okutma”, “hatim okutma”, “hatim gönderme” şeklindeki kimi pratiklerin “bir tıkla” yerine getirilebildiği düşünülmektedir. Sanal kabristanların ülkemizde, vefat eden yakınlarının mezarlarını ziyaret etme imkânını yerine getiremeyenlere kolaylık sağlamak üzere çeşitli dernekler tarafından hazırlandığı gibi yerel yönetimlerce de bir hizmet olarak sunulduğu anlaşılmaktadır (Çuhadar, 2020, s. 69).

ABD’de içeriği internet kullanıcılarının katkılarıyla oluşturulan findagrave.com sitesi, tarih boyunca yaşamış olan ünlülerin hayranlarını bir araya getirmektedir. Bu sitede mezarlıklara ve bu mezarlıklara gömülen insanların anıtlarına dair ayrıntılar bulunmaktadır. Anıtlarda doğum, ölüm ve mezar bilgilerini içermekte ve resimler, biyografiler, aile bilgileri vb. bulunabilmektedir. Siteye üye olanlar, ölenlere “sanal çi-

çek bırakma”, “dua yazma”, “dua seslendirme” gibi pratikleri sağlayabilmektedir. Benzer şekilde internette sanal mezar tasarlayan bine yakın şirket bulunan Çin’de, sanal mezarlıklara sanal tütsü bırakma gibi pratikler bulunmaktadır. Çin’de en çok kullanılan arama motorlarından baidu.com’da “sanal mezarlık” yazıldığında yaklaşık 1,4 milyon kaynağa ulaşılmaktadır.⁶ Kullanıcılar gerçek hayatlarında, yani fiziksel veya offline, yapabildikleri kimi gündelik pratiklerini online ortamlarda da gerçekleştirebilmektedir. Buna bağlı olarak sanal ortamda yapılan dinsel pratiklerin (online dua, tütsü yakma vb.) ölümlere ulaştığına inanılması da bir realite olarak karşımızda bulunmaktadır. Bu örnek, makinizm çağında dinselliğin önemli bir göstergesidir.

Türkiye’deyse ilk sanal mezar ziyareti, Burdur’un bir köyünde gerçekleştirilmiştir. Bu sanal mezarlığı hazırlayan Türkfiliz’in verdiği bilgilere göre, sitede 475 mevtanın isimleri bulunmakta ve bu mezarlardan istenilen mezar ziyaret edilerek, sitede bulunan hafızlardan dua okutulabilmektedir. Bu pratik, ziyareti yapanlar tarafından “dini görevlerini yerine getirme” olarak telakki edilirken ayrıca, Ramazan ayında sanal mezar ziyaretlerinin % 20 oranında arttığı da belirtilmektedir.⁷ 2010 yılı itibariyle aktif olarak 25 sanal mezarlık tespit edilmişken (Bora, 2011, s. 110) 2018 yılında Kılıç ve Artan Özoran’ın yaptığı araştırmaya göre Türkiye’de 62 sanal mezarlık bulunmaktadır. Sanal mezarlıklar sayesinde bireyler mekân değişikliği yapmadan kabir ziyareti yaparak ‘bir tıkla’ dua okuyabilmektedirler. Mevtanın adının yaşadığı bu sitelerde ölüm ve yas sürecinin başka bir şeye evirildiği görülmektedir. Çünkü sitede bulunan unsurlar (mezarlık, imam, dini pratik) esasında gerçek değildir, bir modülden sağlanmaktadır. Dolayısıyla aslında kişi “dua oku” butonuna bastığı zaman yalnızca var olan bir ses kaydını çalıştırmaktadır. Ancak kişi “dua okuma” simülasyonunu kullanarak kabir ziyaretini gerçekleştirdiğini düşünmektedir. Ayrıca alışverişteki ürün seçimine benzer şekilde imam ve dua seçilmesi, ölümün de bir “postmodern tüketim” sürecine dönüştüğüne işaret etmektedir. Zira nasıl tüketim nesnelileriyle kurulan bağ kısa ömürlüyse, kabir ziyareti de “enter” ve “delete” tuşları arasındaki geçiş sürecine indirgenmiştir (Kılıç ve Özoran, 2018).

Derneklerin veya belediyelerin sunduğu bir hizmet olmanın yanı sıra, Gebze Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Bilgisayar bölümünde “Sanal Mezarlık” adıyla bir proje yürütülmektedir. Projenin yürütücüsü Doç. Dr. Mehmet Göktürk amaçlarını şöyle açıklamaktadır: “Bilişim hizmetleri ve ürünlerinde hedef kitle olarak yaşayan insanlardan ziyade bu kez yaşamayan insanları seçtik. Bugün görüyoruz ki hayatını kaybeden insanların sosyal medyadaki sayfaları yaşamaya devam ediyor. Hayatını kaybeden insanların sanal ortamda yaşamaya devam ettiği bir ortamda ‘Bunu ayrı bir konsept ile hayata geçirebilir miyiz?’ diye düşündük ve sadece hayatta olmayanlar için bir yapı oluşturmaya karar verdik” (Göktürk, 2017).

Makinizm çağında dinselliğin tezahüründe bu projenin çalışmamıza dahil edilmesinde, uygulamayla yapılacak dinsel etkinlikler yatmaktadır. Çünkü Göktürk, sanal mezarlık projesinin dua okuma ve mezarlık ziyareti yapma gibi olanaklar sunacağı için, Türkiye genelinde projeyi uygulamak istediklerini ifade etmektedir. Bu projenin hayata geçirilmesinde güdülen amaç, “yaşamayan insanların sosyal medyada var oluşlarını biraz daha güçlendirmek, bunlara özel bir sosyal medya yapmak, onların hatırlanmasını sağlamak”tır. Bu mecra, resmi sitelerden farklı kılan unsur “fotoğraf paylaşımı, yorum yazma ve dua konusunu ele alarak yaşamayan insanlar için sanal bir ortam oluşturulmasıdır”. Vefat eden insanların yakınları tarafından sanal mezarlıkta bir sayfa açıldığında, tüm ziyaretçilerin gerçek mezarla ilgili yer bilgilerine, güncel fotoğraf bilgilerine erişimlerine olanak sağlanmaktadır. Bununla birlikte sanal mezarlığa bırakılan dualar, dilekler ve daha önce çekilmiş fotoğraflar da erişime açılmaktadır. Bu projenin ne kadar ilgi göreceği, hazırlayanlarca da henüz tahmin edilememektedir. Ancak İslam toplumunda mezarlık ziyaretinin önemli olmasından dolayı projenin daha çok etki yapması beklenmektedir (Göktürk, 2017).

Bu alıntıda görüldüğü gibi, ölenlere dua okuma, ölenlerin kabirlerini ziyaret etme gibi dinsel pratikler sanallaşırken, bizatihi vefat eden insanların da sanallaş-

tırma projesine dahil edildiği, ölen insanlar ile yaşayanlar arasında ‘bağı güçlendirmek’ üzere sanal mezarlık uygulamasının hazırlandığı görülmektedir.

Sanal kabristan olgusunun lisansüstü çalışmalara konu olduğu da görülmüştür. Bu bakımdan 2010 yılında sanal mezarlık ziyareti hakkında, geleneksel mezar ziyaretinin toplumdaki yerini ve hangi geleneksel biçimlerle şekillendiğini tespit etmek amacıyla 106 kişiyle yapılan çalışmanın (Bora, 2011) verilerini zikretmekte fayda bulunmaktadır. Çalışmaya göre mezarlık ziyareti, büyük çoğunlukla bizatihi bireyin mezarın başına giderek yaptığı bir pratiktir ve yine büyük bir çoğunlukla çeşitli dua ve sureler okumak amacıyla bu pratik yerine getirilmektedir. Sanal mezar ziyaretinin bu çalışma etrafında bilinirlik oranı % 15’tir ve sanal mezar ziyaretini onaylamayanların oranı % 84; onaylayanların oranı % 16’dır. Düşük oranda da olsa, bu ziyareti onaylayanların büyük çoğunluğu, duanın, sûrenin nereden okunursa okunsun ölünün ruhuna ulaşacağına inandığı için sanal mezar ziyaretini onaylamaktadır. Araştırmaya göre diğer yandan İslâm dininde niyetin önemli olması, kabul edilebilir diye düşünülmesi, gurbettekilere kolaylık sağlaması ve teknolojik gelişmelerin doğal bir sonucu olması gibi nedenlerle sanal mezarlık ziyaretini onaylayanlar da bulunmaktadır (Bora, 2011, s. 99-102). Son kullanıcıya dair bazı veriler bu şekildedeyken, sanal mezarlık sitelerini açanların amaçları birbirinden farklıdır. Memleket özlemine gidermek, sevap kazanmak, süre okumayı bilmeyenlerin dini vecibelerini yetire getirmelerin sağlamak, ekonomik açıdan gelir sağlamak gibi amaçlar gözetildiği belirlenmiştir. Ayrıca, söz konusu sitelerde tarım, hayvancılık gibi alanlarda kültür ekonomisinden faydalanmak amacıyla reklamlar bulunduğu da gözlemlenmiştir. Yurt dışında milyonlarca ziyaretçisi bulunan sanal mezarlıkların, ülkemizde daha sınırlı sayıda ziyaretçisi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, mübarek gün ve gecelerde (Bayram, Arefe, Kandil, Perşembe ve Cuma) daha yoğun bir şekilde sanal mezarlık ziyaretlerinin yapılması, dua pratiğinin mecra değiştirmesi (Bora, 2011, s. 162, 168) ve aktarılan veriler, geleneksel dini pratiklerin makinelerle sanallaştığını, yani makinizme konu olduğunu göstermektedir.

Konunun İslamî literatür çerçevesinde incelenmesi bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Dua ritüeli ve kabir ziyaretlerinin sanallaştırılması, dinin geleneksel formlarının yerine çağdaş iletişim araçlarıyla icra edilmesi, teknolojik hayatın baskın karakteri olarak değerlendirilebilir. “Fatıha’nın yeri mezarın taşı mı yoksa ekranın başı mı?” (Çamdereli, 2019) sorgusu, makinizm çağında dinselliğin kipinin değiştiğini göstermektedir ve buna göre din ve teknolojinin entegrasyonu ile kutsalın algılanışının ve tecrübesinin kipi, dijital evirilmektedir (Doğan, 2018, s. 34).

Ölüm ve makinizm çerçevesinde ele alınabilecek bir başka örnekse, dijital mezar taşlarıdır. Slovenya’nın Maribor kentindeki bir mezarlıkta geçmişten fotoğraflar ve videolar gösteren dünyanın ilk dijital mezar taşı kullanılmaya başlanmıştır. Ekranında merhumun güzel anılarının yer aldığı dijital mezar taşının 3 bin Euro’ya mal olduğu belirtilmektedir. İlk bakışta sıradan bir mezar taşını andıran düzenek, sensörlerle aktive olmakta ve dijital içerik oynatılmaya hazır hâle gelmektedir. Mezar taşına istenen uzunlukta dijital içerik eklenebilmektedir. Birileri mezarın etrafında olunca mezardaki kişinin adı, doğum ve ölüm tarihleri ekranda belirlemektedir.⁸ Benzer bir uygulama ülkemizde de gerçekleştirilmektedir. Konya’da güneş enerjisiyle çalışan, içine dijital içerikler yüklenebilen (Kur’an-ı Kerim, dualar vb.) mezar taşı yapılmıştır. Diğer illerden de taleplerin geldiği bu uygulamanın insanların işini kolaylaştırmak üzere tasarlandığı belirtilmektedir.⁹ “Uzaktan erişim” ve “dokunmatik ekran” ile dua ve Kur’an-ı Kerim okunmasını sağlayan mezar taşı projelerinin olduğu dikkate alınacak olursa,¹⁰ makinizm çağında dinselliğe ait görünümünün artacağı düşünülebilir.

Dinsel Yapay Zekâ Uygulamaları

Modern dönemde Sanayi Devrimi ile birlikte, insanlığın o güne kadar geliştirdiği aletler makinelere dönüşmüş; buna bağlı olarak makinenin merkezde olduğu bir hayat tarzı ortaya çıkmıştır. Bu biçim değişikliği, geleneksel insan ilişkilerini, iletişim tecrübelerini ve birikimlerinin tamamını değişime zorlamıştır. Modern dönemde makine merkezli bu değişim, 20. yüzyılın son çeyreğinde ise akıllı teknolojiler ve yapay zeka

teknolojileri ile zemin değiştirmiştir. Diğer bir ifadeyle, insan için ve insan hayatını kolaylaştırmak amacıyla geliştirilen teknoloji, insana rağmen, insanı içine alan ve onu nesneleştiren bir dönemi yaşatmaktadır (Babacan, 2019, s. 47).

İnsan yapımı olmasından dolayı maddeye bağımlı bir mahiyeti ve yansıması bulunmasına rağmen, bir kavram olarak teknoloji tamamıyla bu dünyaya ait mad-desel bir içeriğe sahip de değildir. İnsanların egemenliğinde yoğun şekilde ilerleme gösterdiği varsayılan teknoloji aslında insanları başkalaştıran bir faaliyettir (Artut, 2014, s. 12). Bu başkalaşımın bir göstergesi dini pratiklerin, “düşünebilen” makinelerle de sağlanmaya başlanmasıdır. Bu açıdan insanın “rasyonel ve teknik nitelikli bir din” oluşturacağına yönelik değerlendirme (Ellul, 2003, s. 342), yapay zekâ bakımından yerinde bir kanaati ifade etmektedir.

Reinecke'nin belirttiği gibi “Her yeni teknoloji ile ilgili tartışmalar, onun bir istilacı olduğunu, yani insanlık için bir tehlike oluşturduğunu savunmaktadır. En gözle görülür tehlike de robotların insanı andıran ve insanların yaptığı işleri yapan kollarıdır. Bunlar, bir gün insanların yerini alabilecek, insana çok benzeyen ama neredeyse her yönden farklı olan makineleri düşündürmektedir. Bunun nedeni, robotların görme ve dokunma kabiliyetinin geliştirilmesi ve yapay zekâları üzerindeki çalışmalar sonucu, makine ve insan arasındaki farkın gitgide ortadan kalkması konusudur” (Reinecke, 1992, s. 22). Bu yönüyle yapay zekânın, makinizm çağındaki dinsel tezahürlerde önemli bir yeri bulunmaktadır. Zira asıl yatırım, siyasi ve ekonomik beklentilerle savaş, uzay, otomotiv vb. sanayilere yönelse bile dinsel alanda da yapay zekâ kullanımının günümüzde görüldüğü; dinî bilgi edinme ve bazı pratiklerde yapay zekâ teknolojilerinin kullanıldığı bilinmektedir.

Yapay zekânın gittikçe varlığını hissettirdiği alanlardan birisi “uzman sistemleri” adı verilen sahadır. Bir uzman sistemi, insan benzeri uzmanlığı ve zeki davranışı tıbbi teşhis, muhasebecilik, hukuki danışmanlık, eğitim testi vb. bazı sınırlı alanlarda sergileyen bilgisayara dayalı bir uygulama programıdır. Bu programlar, uzmanlık alanındaki verileri saklarlar ve gerektiğinde sorulara cevap sunarlar. Bu yöntemle, bir hastalığı teşhis edebilir, bozuk cihazlardaki hatayı bulabilir, öğrencilere not verebilir ve hatta hukukî dava özeti bile hazırlayabilir (Manzur, t. y, s. 91).

Bu uzman sistemlerinden yararlanarak Malezyalı iki akademisyen, Muhd Rosydy Bin Muhammad ve Marjan Binti Muhammad, yapay zekâ ile fetva üretmek üzere “durum tabanlı çıkarsama modeli” geliştirmiştir. Model, fetva hükmünün dijital ortamda edinilmesini, yönetilmesini ve insanlara iletilmesini sağlamak amacıyla tasarlanmıştır (Menekşe, 2017). Söz konusu model ve yapay zekâ ile hazırlanacak dini bilginin ne kadar işlevsellik kazanacağı konusunda tahmin yürütmek mümkün görünmemektedir. Ancak, yapay zekânın dini bilgi üretimi için bir mecra olacağı yönünde kanaat oluşturmaktadır. Gültekin'e göre Riziko oyununda galip gelen Watson ile *Fetâvâ-i Hindîyye* gibi fıkıh kitaplarını yalayıp yutmuş bir robot arasında fark bulunmamaktadır. Daha da ötesi yaşayan bütün âlimlerden daha hızlı ve belki de hemen hiçbir âlimin sahip olamadığı donanımda “Âlim Watson” var edilebilir. Bu “âlim robot” dua edebilir, ilahî söyleyebilir, mevlit okuyabilir. Fıkhi bir soruyu kişinin istediği mezhebe göre cevaplayabilir. Hatta daha önce yapılmış içtihatlar bakıp içtihat da yapabilir. Taşınabilir telefonlardaki akıllı dijital asistanlar ile namazı bozan şeyleri her mezhebe göre söyleyebilen/söyleyebilecek yazılımlar arasında fark bulunmamaktadır. Ancak yapay zekânın dini alanda “kullanılabilirliği” dinde “mekaniklik-dinamiklik”, “hüküm-hikmet”, “zahir-batın”, “bilgi-hikmet” gibi tartışmaları beraberinde getirecek ve “din adamı kimdir?” sorusu üzerinde yeniden düşünmeye yol açacaktır (Gültekin, 2020). “Robot din adamı” kavramından söz etmişken, dünyadaki çeşitli uygulamalara yer verilmesinde fayda görülmektedir.

Pekin'deki Longquan Tapınağı'nda bulunan Xian'er ismindeki Budizm hakkındaki 100 soruya cevap verebilen “keşiş robot”; 2017 yılında Japonya'da teknoloji fuarında tanıtılan ve cenaze törenlerini, ayinleri yürütmek üzere programlanan ve

ilahi söyleyebilen “Budist rahip robot”; Almanya’nın Wittenberg şehrinde bir Evanjelik kilisesinde dua eden, yedi dilde Kutsal Kitaptan alıntılar yapabilen BlessU-2 isimli robot, dini alanda yapay zekâ teknolojilerinin kullanıldığına dair örneklerdir. Bununla birlikte, Kaliforniya’da eski Google mühendislerinden Anthony Levandowski tarafından Way of the Future (Geleceğin Yolu) isimli bir dini grup kurularak yapay zekâya dayanan bir Tanrı modeli geliştirilmesi ve yapay zekâ Tanrısı’nın gelecekte İsa’nın kurtarıcılık görevine yardımcı olacağını düşünen ve buna destek veren dini grupların bulunması (Kaya, 2019), dinselikteki radikal değişimlerden bazılarıdır. Zikredilen örneklerden anlaşılacağı üzere, yapay zekânın dinsel alanda kullanılması, bazı ülkelerle sınırlı bir mesele olmaktan çıkmış görünmektedir. Teknik, Ellul’un belirttiği gibi, insanoğlunun en derin dünyalarına nüfuz etmiştir. Makine, sadece yeni bir insanî ortam yaratma eğilimi taşımakla kalmamış, aynı zamanda insanın tam özünü değiştirme eğilimi taşımıştır (Ellul, 2003, s. 343).

Buraya kadar verilen örnekler, daha ziyade makinizm, dinselik ve iletişim teknolojilerine odaklanmaktadır. Bu bölümden itibaren, mekanik teknolojilerin dinselik ve makinizm ilişkisine yer verilecektir.

Dinsel Matikler

Teknoloji, günümüzde birçok açıdan tartışılmaktadır. İlk zamanlarda yenedünyanın büyüğü olarak kabul edilip hakkında genellikle olumlu değerlendirmeler yapılan teknoloji, zamanla hem üretim sürecinde hem de belirlediği ve etkilediği sosyal hayat tarzında yaşanan sorunlardan dolayı, bu kanaatleri hızla değiştirmiştir. Tekno-gündelik hayatta teknolojinin hakim kıldığı argümanlardan hem dini algı ve kabuller hem de ritüeller etkilenmekte ve değişmektedir (Meriç, 2015, s. 299, 310). Bu etki ve değişimin görünür kılındığı uygulamalardan biri de kuşkusuz “dinsel matik” olarak tanımlandığımız “hatim matik” ve “esans matik”tir.

Bunlardan ilki olan hatim matik, “mezarlıklarda önceden belirlenebilen gün ve saatlerde otomatik olarak Kur’an okuması için tasarlanmış bir cihazdır.”¹¹ Bu cihaz, “Arife günlerini otomatik tanıyarak gün boyu kendiliğinden Kur’an-ı Kerim okuyabilme, istenildiğinde haftanın her günü, istenildiğinde seçilen günler ve saatlerde Kur’an-ı Kerim okumaya programlanabilme; hiçbir merkeze gereksinim duymadan bağımsız yayın yapabilme ve yüksek ses kalitesine sahip olma” gibi özelliklere sahiptir. Bir firma tarafından üretilen hatim matik,¹² “mezarlıklar için Kur’an-ı Kerim okuma sistemi” olarak tanımlanmaktadır. Firmanın sitesinde hatim matik’in faydaları yukarıdaki tanımla birlikte şöyle sıralanmaktadır: “Hatim matik sayesinde artık her mezarlığın kendine ait bir ses sistemi, telsiz mikrofonu ve hatta bir de hocası olacak.”

Sanal mezarlık uygulamasında olduğu gibi, hatim matik de yerel yönetimlerce bir hizmet olarak sunulmaktadır. Örneğin Çankırı Belediyesi internet sitesinde hatim matik’i şöyle tanımlanmaktadır: “Şehitlik ve mezarlık alanlarına takılan hatim matik cihazı ile belirlenebilen gün ve saatlerde otomatik olarak Kur’an-ı Kerim okunacak.¹³ Her gün 45 dakika Kur’an-ı Kerim okuyacak cihaz, 30 günde bir hatim bitirecek. Cihazlar, güneş enerjisi ile çalışacak.”

Uygulamanın ticari ayağını yürüten firmanın 2016 yılındaki verilerine göre hatim matik, Ankara (Çankaya, Çamlıdere, Gölbaşı, Haymana, Elmadağ, Kızılcahamam, Yenimahalle) Yozgat-Sorgun, Tokat-Zile, Kırıkkale-Çayoba, Çankırı-Atkaracalar, Bursa-Merkez, Bitlis-Mutki, Gümüşhane-Kelkit’te aktif olarak kullanılmaktadır.¹⁴ Günümüzde teknoloji hizmeti veren çeşitli firmaların da hatim matik cihazını pazarlaması, bu uygulamanın yaygınlaşma ihtimaline dair fikirler vermektedir.

Söz konusu cihazın, “mezarlık ve şehitlikte oluşan manevi atmosfere katkı sağlamayı amaçlayarak” kullanılması, “45 dakika boyunca Kur’an-ı Kerim yayını yapılarak her ay düzenli olarak bir hatim bitirilmiş olacağına inanılması”¹⁵ makinizm çağında dinselğin görüntülerinden biridir. Zira Hatm ve hitâm sözlükte “örtmek, mühürlemek, bir şeyi tamamlayıp sonuna ulaşmak” gibi mânalara gelir. Kur’ân-ı Kerîm’i başından sonuna kadar yüzünden veya ezberle okuyarak bitirmeye, hatim (hatim indirmek, hatmet-

mek) denilmiştir.¹⁶ Hatimde aslolan bireyin diliyle okumasıdır. Ancak hatim matik, Kur'an tilavetini insandan kopararak, bu önemli ibadetin makinelerle yapılması ve hatmin dijital ses teknolojilerine sabitlenmesi anlamına gelmektedir. Hatim matik, başka bir ifadeyle "aletin insan için ve bir üst ahlakî çerçeve, çoğunlukla insanı merkeze alan din tarafından sınırlandırıldığı bir durumdan, aletin her şeye egemen olduğu bir döneme yapılan geçişin" (Şişman, 2016, s. 49) işaretlerini barındırmaktadır.

Böylelikle dinsel matikler, bir bakıma Grace Davie'nin "vekil din" terimiyle örtüşmektedir. Vekil din terimini oluşturan ilk kelime olan vekil, bir şeyi başkasının yerine gerçekleştirme anlamına gelmektedir ve Davie'ye göre dinin vekillerce yaşanması çok farklı şekillerde tezahür etmektedir: Kiliseler ve kilise liderleri başkası adına ritüeller yerine getirebilir veya kilise liderleri ve kiliseye gelenler başkalarının yerine inanabilir (Davie, 2014, s. 203). Postman'ın *Teknolojopolis*'inde yer verdiği "insan makineler" metaforu da vekil din kavramıyla birlikte değerlendirilebilir. Buradaki vekillik, insandan veya kurumdan ziyade teknolojiye devredilmiş bir vekilliktir. Bu bağlamda Postman'ın insan makineler metaforunu zikretmek gerekmektedir. Bilgisayar teknolojisinin "insan makineler" metaforuna güç kazandırdığını ifade eden Postman'a göre bu metafor, modern endüstri yöntemlerinin aslî unsuruyla ilgilidir. Modern endüstri yöntemlerini mümkün kılan şey, bir makinenin ayrılabilir ve değiştirilebilir parçalardan yapılması fikridir. Buna bağlı olarak fabrikalar organize edilirken çalışanlar da ayrılabilir ve değiştirilebilir parçalar olarak görülür. Böylelikle endüstri, yabancılaşma ve acı meydana getirmiştir. Diğer yandan bilgisayarın insan makineler metaforunu kuvvetlendirme becerisi, insanların makineler gibi davranmasının en iyi yöntem olduğu fikrini benimsetmiş ve bir vekil olarak makinelere güvenebileceğimize dair inançlarımızı beslemiştir. Bu husus, teknopolis için çok değerlidir (Postman, 2016, s. 114).

Bilişim teknolojilerinin dini pratiklere yönelik sunduğu cihaz ve uygulamalar, teknolojinin kendini dindar olarak tanımlayan insanların gündelik dini hayatına daha hızlı ve sistematik bir şekilde girmesini sağlamıştır. Teknolojik dünya ile dindar kişilerin deneyimleri, dindar kişilerin dini kurum ve görevlilerle olan ilişkilerine yeni bir boyut katmaktadır. İnsanlar Kur'an okuyan kalem, besmele çeken bardak, konuşan tesbih, zikirmatik, namaz kıldırın kıblegah/seccade gibi dini teknolojik aletleri ibadetlerinde yardımcı veya kolaylaştırıcı bir araç olarak kullanarak bilindik dini toplumsallaşma ve dini ilişkiler kabından çıkmaktadırlar (Doğan, 2018, s. 32-33).

Makinizm çağında dinsel matiklerin bir diğeri, esans matiktir. Hatim matikte Kur'an tilavetinin insandan bağımsızlaşarak makineleşmesinde olduğu gibi, esans matiklerde de Hz. Peygamber'in (sas) güzel koku kullanma hakkındaki sünnetinin matikleştirildiği müşahede edilmektedir.

Esans matik, merkezi Denizli'de bulunan bir firmaya ait makinedir. Firmanın internet sitesindeki bilgiye göre esans matik fikri, bir Cuma namazı esnasında, cami içinde kötü kokuların hissedilmesi nedeniyle ortaya atılmış, bir makineden güzel koku sıkılması yoluyla kötü kokuların engellenebileceği düşünülmüş ve bu ürünün çıkarılması hedeflenmiştir. Firma, "Peygamber Efendimiz'in unutulmaya yüz tutan sünnetlerinden biri olan camiye girmeden önce güzel koku sürünmenin, esans matik sayesinde artık mümkün olduğunu" ifade etmektedir.¹⁷ 2014 yılı Kasım ayı itibarıyla satışına başlanan¹⁸ makine için firma ayrıca "Yenilikçi, akılcı, ilkeli ve sorumlu yaklaşımla çalışıldığını, tüm Türkiye ile tüm İslam âleminde esans matikin camilerde kullanılmasının alışkanlık haline gelmesini hedeflediğini" belirtmektedir.¹⁹ Cihaz 2018 yılı itibarıyla Antalya'da 7, Balıkesir'de 14, Burdur'da 6, Bursa'da 18, Eskişehir'de 71, Kütahya'da 2 ve Uşak'ta 15 Camii'de olmak üzere Türkiye'de 133 camide kullanılmaktadır.²⁰

Cihaz ile ilgili videolar, makinizm çağında dinsel açıdan kısmî de olsa göstergelere sahiptir. Örneğin, Şanlıurfa Ulubatlı Hasan Camii'nde esans matikğin "güzel bir âdet" olduğu şeklinde yorumlar yapılırken, camide bulunan bir kişinin

makine kokuyu sıkıldığına “salâvat” getirmesi²¹ makinelerle gerçekleştirilen pratiklerin dinselleştirildiğini göstermektedir. Bu tekil hadise, “insandan insana” yapılan dinî referanslı bir davranışın “makineden insana” şeklinde değiştiğini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla 1970’li yıllarda mikrofon ile ibadet arasındaki ilişkiye odaklanan bir hassasiyet veya endişe, bugün dinsel matiklerle aşılmış görünmektedir.

Sonuç

İletişim teknolojilerinde yaşanan her yenilik hem bireylerde hem de toplumsal iletişim süreçlerinde farklılaşmalara neden olur. Yazıya geçişle birlikte sözlü dönemin özelliklerinin zayıflaması, radyo ve televizyonun toplum yaşamına girmesiyle birlikte ikinci sözlü kültür dönemine geçiş ya da dijital dönemle birlikte yaşanan değişimler bunların örnekleri arasında yer alır (Kocabay Şener, 2016, s. 89) Dijital iletişim teknolojileri ile toplumsal değişim arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Dijital dönemle birlikte bilgiye erişim, çalışma hayatı, tarih yazımı, toplumsal hiyerarşi, bellek vb. pek çok alanlarda değişimler meydana gelmiştir (Kocabay Şener, 2016, s. 130-138). Çünkü, “bir teknik, o tekniği kullanan insanların kullandıkları teknoloji ile mütecanis bir zihniyet sahibi olmalarını istilzam eder” (Uçar, 2012, s. 10).

Ritzer, iki tarafı keskin bir fenomen olarak gördüğü ve dünyanın dış etkilerine kapalı din gibi kurumlara da yayılan McDonaldlaşma nedeniyle geçmişte yapamadığımız birçok şeyi yaptığımızı; ancak bu sistemlerin aynı zamanda bizi normalde yapabileceğimiz şeylerden de alıkoyduğunu ifade eder (Ritzer, 2016, s. 49). Benzer bir değerlendirmeye Postman’ın *Teknopoli* isimle eserinde de rastlanmaktadır. Onun ifade ettiği gibi radikal teknolojik yeniliklerin eski terimlere yeni anlamlar yükledikleri bilinmektedir ve bu süreç insanı kapsarken insandan bağımsız, insanın farkına varmadığı, sinsi ve bir o kadar da tehlikeli bir zeminde işlemektedir. İnsanın farkına varmadan içinde bulunduğu bu sürece Postman “teknopoli” ismini vermektedir (Postman, 2016, s. 13-24). Ona göre, aletler bir kültüre entegre olurken izledikleri yol o kültürün dünya görüşüyle çelişmez. Ortaçağ teologları, insanın Tanrı, doğa, insan ve aletle ilişkilerini ayrıntılı olarak sistemleştirmişlerdi. Bu sistemde, insanlara ne yapması ve düşünmesi gerektiğini belirleyen otorite teknoloji değil, teolojiydi (Postman, 2016, s. 29). Oysa teknopoli, insanları neyin inanç ötesi olduğuna ilişkin sosyal, politik, tarihsel, metafizik, mantıksal veya dinsel temellerden yoksun bırakmıştı (Postman, 2016, s. 61). Teknopoli, “teknolojinin tanrılaşmasından ibarettir: Kültür, salahiyeti teknolojiye aramaktadır, doyumunu teknolojiye bulmaktadır ve teknolojinin buyruğu altındadır. Bu durum geleneksel inançlarla ilişkili birçok şeyin çözülmesine yol açacak yeni bir tarz sosyal düzenin gelişmesine ihtiyaç duymaktadır” (Postman, 2016, s. 73). Nihayetinde Teknopoli’de yaşayan toplumlar, makinelerin mükemmel tesirleriyle sarılmış durumdadır ve makinelerde içkin fikirlere itibar etmeye teşvik edilmektedir (Postman, 2016, s. 93).

Postman’ın bu değerlendirmeleri, günümüzdeki iletişim teknolojileriyle şekillenen toplumları tanımlamak için kullanılabilir. Gündelik hayatın bütün yönleriyle (siyaset, ekonomi, spor, sanat, din vd.) iletişim teknolojilerinin girdileriyle yön bulduğunu söylemek, yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Bu alanlardan biri olmak üzere, dinsel alan, iletişim teknolojilerinin kullanımıyla mekanikleşmiş veya dijitalleşmiştir. İletişim teknolojileri ve mekanik aletlerin dinî hayat için avantajlı ve dezavantajlı yönlerinin bulunduğu bilinmektedir. Çünkü her teknoloji, topluma bazı değerleri kazandırırken bazı değerleri de kaybettirir. Bu çalışmada, Ali Şeriatî’nin “makinizm” kavramı temel alınarak, teknolojik-dinsel pratikler incelenmiştir. Çalışmada “dinsel matik” olarak adlandırdığımız mekanik teknolojiler (Hatim Matik, Esans Matik) ile iletişim teknolojileri (sanal kabristan, dijital mezar taşları ve yapay zeka uygulamaları) ele alınmıştır.

Çalışmada, ayrı ayrı değerlendirilmesi durumunda teknolojik-dinsel pratiklerin bütünü tek bir başlıkla tanımlamada makinizm kavramının yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Zira incelenen dinsel pratiklerin tamamını tüketim, kapitalizm, tek tipleşme, emperyalizm kavramlarıyla doğrudan tanımlamak mümkün görünmemektedir. Makinizm kavramı kapsamında, incelenen teknolojik-dinsel pratiklerde özellikle “yabancılaşma” olgusunun ortak yön olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Diğer yandan, tek-

nolojik-dinsel pratiklere ayrı ayrı değil, bütüncül bir perspektifle bakıldığında ise, makinizmin bu pratikleri tanımlamada elverişli bir kavram olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışma, teknolojik-dinsel pratiklerin “dinsel makinizm” kavramıyla tanımlanabileceğini de ortaya koymaktadır. Dinsel makinizm, mekanik veya dijital teknolojilerle dinsel pratiklerin ana mecrasının değişmesi (insandan makineye), yabancılaşması, ticarileşmesi, küreselleşmesi ve bütün bunların sonucunda doğal formlarının dönüşmesi anlamına gelmektedir. İnsan ile ilgili; ancak insandan bağımsız bir teknolojik-dinsel dönem yaşanmaktadır. Dinsel makinizmle birlikte dua ibadeti, içli bir şekilde yakarıştan tıklamaya indirgenmiştir; Kur’an tilaveti sesli veya sessiz okuma yöntemi ile yapılırken, insandan bağımsızlaşarak sanallaşmıştır; mezarlık ziyareti ve bu ziyarette yerine getirilen dinsel pratikler, dijitalleşmiştir. Bütün teknolojilerin bireysel ve toplumsal hayatı değiştirdiği ve dönüştürdüğü göz önüne alındığında dinsel makinizmin, teknolojik aygıtlara uyarlanmış bir dindarlık türünü ortaya çıkaracağı düşünülebilir. Bu, dini bilgiye erişim veya dini temsilden öte bir durumdur. Dinsel makinizm, dini tecrübenin “başka bir şeye” evrilerek ana güzergahından çıkmasıdır. Bu değerlendirme, dinsel hayatın doğal akışı içinde devam etmeyeceği; mekanik veya dijital vasıtalarla sürdürüleceği anlamı taşımaz. Çünkü dini hayat, her dönemde geleneksel yöntemleriyle sürdürülmektedir. Bununla birlikte teknolojinin sunduğu alternatif yol ve yöntemler dikkatle kullanılmalıdır. Dinî hayatta niyeti temel alarak, uygulamada tercih edilen aygıt ve yöntemi göz ardı etmek uygun bir bakış açısı olarak görülmemelidir.

Son Notlar

¹ İnsan-teknoloji ilişkisi, bilgi çağının ışığında derin bir değişiklik döneminden geçmektedir. Bu değişikliğin temel nedeni, insanoğlunun iki ayaküstünde yürümeye başlayıp ellerini vücuduna ait bir alet olarak kullanmaya başlamasında yatmaktadır. İnsanoğlu ellerini kullanarak başka nesnelere dokunmaya ve başka nesnelere kontrol altına almaya başladıkça, içinde bulunan sezgisel dönüştürme isteği ile çevresindeki doğal akışın dışında birtakım farklılıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Diğer taraftan teknolojinin yaygın kullanımındaki güncel gelişmeler konuyu gittikçe toplumun ve kültürün merkezi bir özelliği haline getirmiştir. İnsanlar ve teknoloji arasında, her zaman, dış dünyayı anlamamızın ve onunla ilgili sınırlarımızın üstesinden gelmemizin doğasında var olmuş karşılıklı sorgulama ilişkisinin yanı sıra, insan-teknoloji ilişkisinin etik ve sosyal etkileri üzerine, daha derinlemesine sorularla çok daha ciddi bir sorgulama yapılması gerekmektedir (Artut, 2014, s. 9-10).

² Belirlenimci bir yaklaşım, yapısında nedensellik ve sonuç ilişkisini barındırmaktadır. Meydana gelen her şeyin, belirli koşullar dahilinde bir nedeni bulunmaktadır. Teknolojik belirlenimcilik kuramına göre de teknoloji günümüzde sosyal değişimin yegâne itici gücüdür. Toplumun yapısı ve kültürün devinimi, teknolojik gelişmeler ışığında gelişmekte ve şekil değiştirmektedir. Teknolojik belirlenimcilik, endüstri devriminin toplumlar üzerinde yarattığı köklü yapısal değişiklikler sonucunda daha belirgin hale gelmiş bir düşünce biçimidir. Teknolojik belirlenimcilik başlığı altında, buharlı makine, elektrik, elektrifikasyon süreci gibi örnekler, insan hayatını kökten etkileyen gelişmelere yol açmıştır. Bu kurama göre ortaya çıkan teknolojik gelişmeler kaçınılmazdır ve bunun yanı sıra hayatın çeşitli alanlarında başka gelişmeler dolaylı bir şekilde oluşmaktadır. Teknoloji, olumlu ve olumsuz şekillerde toplumda yaşayan bireylerin gündelik hayatlarındaki yaşam biçimlerini değiştirmekte, düşünce biçimlerinde farklılıklara neden olmakta ve sosyal ilişkilerini başkalaştırmaktadır (Artut, 2014, s. 42- 47).

³ Düşünür, bir başka yerde de benzer şekilde açıklamalar yaparak, “makine” ile “makinizm” arasındaki farklılığı “put” ve “putperestlik” arasındaki farklılığa benzetmektedir. Asıl olarak putlarla değil putperestlikle mücadele edilmesi gerektiğini söylemektedir (Şeriatî, 2012, s. 42-43).

⁴ Ali Şeriatî’nin bu kavramsallaştırması; Alvin Toffler’in “endüstriyel insan” tanımlamasıyla örtüşmektedir (Toffler, 2018, s. 151-152)

⁵ “Daktilo parmağımın gelişimsel bakiyesi ve kuyruğudur. Hoparlör, hançeremin gelişimsel kuyruğudur, arkasıdır” (Şeriatî, 2016, s. 240).

⁶ <https://www.dunya.com/gundem/oluler-bayrami-icin-sanal-mezar-aldilar-haberi-169629> Erişim Tarihi 16/09/2018.

⁷ <http://arsiv.ntv.com.tr/news/294728.asp> Erişim Tarihi: 05.09.2018.

⁸ <https://www.sabah.com.tr/dunya/2017/05/26/ilk-dijital-mezar-tasi> Erişim Tarihi 05.09.2018.

⁹ “Mezarlıklarla görüşürüz. İnsanlar ellerinde Kuran-ı Kerimlerle, Yasinlerle mezara geliyor. Baktım ki bu bir ihtiyaç. Mezarın başına gelip Kur’an’ı açıp okuyorlar veya para verip bir hoca çağırıp ona

okutturuyorlar. Dedim ki biz bunları neden mezar taşlarına yüklemeyelim. Kimse yanına ne hoca alsın gelsin ne de Yasin'i ezbere bilmiyorsa uğraşmasın istedik. Hepsini buraya yükledik” <https://www.cnnturk.com/turkiye/3-sure-okuyan-mezar-tasi-gunes-enerjisiyle-calisiyor?page=3> (Erişim Tarihi/ 30/05/2020).

¹⁰ <https://ilkha.com/bilimteknoloji/dokunmatik-akilli-mezar-tasi-buyuk- ilgi-gordu-49475> (Erişim Tarihi/ 21/06/2017).

¹¹ <http://hatimmatik.com/hatimmatik-nedir/> Erişim Tarihi 30/06/17.

¹² <http://hatimmatik.com> Erişim Tarihi 30/06/17.

¹³ Vurgular bize ait.

¹⁴ <http://hatimmatik.com> Erişim Tarihi 30/06/17.

¹⁵ <http://www.cankiri.bel.tr/haberler1817/belediyeden-mezarliklarda-hatimmatik-hizmeti.php> Erişim Tarihi 30/06/17.

¹⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hatim-kuran>.

¹⁷ http://esansmatik.com/7_Hakkimizda.html Erişim Tarihi 30.07.2018.

¹⁸ http://esansmatik.com/haber3_Satislarimiz_Baslamistir_.html Erişim Tarihi 30.07.2018.

¹⁹ http://esansmatik.com/5_VIZYONUMUZ.html Erişim Tarihi 30.07.2018.

²⁰ http://esansmatik.com/8_REFERANSLARIMIZ.html Erişim Tarihi 30.07.2018.

²¹ <https://www.youtube.com/watch?v=M-aQJcFxjo> Erişim Tarihi 30.07.2018.

Kaynakça

- Artut, S. (2014). *Teknoloji-İnsan birlikteliği*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Atay, T. (2017). *Din hayattan çıkar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Babacan, M. E. (2019). Teknolojiyi kullanmak iletişim kurmak değildir: Kuşakların iletişim pratikleri üzerine. *Sosyoloji Divanı Sosyoloji Dergisi* (13), 47-55.
- Bergen, L. (2018, Mart 12). Teknoloji fıkıh dayatıyor. *Yeni Söz*.
- Bora, E. M. (2011). *Sanal ortamda mezar ziyaretleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çamdereli, M. (2014, Kasım 12). Sosyal medya, popüler kültür ve din. (M. Çuhadar, Röportaj Yapan) www.islamvemedya.com.
- Çamdereli, M. (2019, Eylül 19). Türkiye’de medya ve din ilişkisi. (M. Çuhadar, Röportaj Yapan) Diyanet TV. <https://www.diyanet.tv/medya-ve-din/video/medya-ve-din-1-bolum-turkiyede-medya-ve-din-iliskisi> adresinden alındı.
- Çuhadar, M. (2020, Mart). Sanal kabristanda online dua! *Diyanet Aylık Dergi*, 68-69.
- Dağ, A. (2018). *Transhümanizm insanın ve dünyanın dönüşümü*. İstanbul: Elis Yayınları.
- Davie, G. (2014). Avrupa bir istisna mı? A. Köse içinde, 21. *Yüzyılda Dinin Geleceği Kutsalın Dönüşü* (s. 201-215). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Dereli, M. D. (2020). *Sanala veda: Sosyal medya ve dönüşen dindarlık*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Doğan, B. (2018). *Dindarların teknolojik aletlerle etkileşimi: Tekno-dindar pratikler*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Eken, M. (2019). *Modern görsel kültürde online din: M Nesli’nin online inanç pratikleri üzerine bir inceleme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Eken, M. (2020). Modern görsel kültürde M Nesli’nin online inanç pratikleri. *Bilimname* (43), 31-71. DOI: 10.28949/bilimname.762744
- Ellul, J. (2003). *Teknoloji toplumu*. İstanbul: Bakış Yayınları.
- Göktürk, M. (2017, Nisan 08). Vefat edenlerin anıları ‘Sanal Mezarlık’ta yaşayacak. (Ş. Oymak, Röportaj Yapan) Ocak 29, 2018 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/vefat-edenlerin-anilari-sanal-mezarlikta-yasayacak/792044> adresinden alındı.
- Göze, E. (1990). *İslâmiyet ve teknoloji*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gülcü, A. (2020, Temmuz 05). Dijitalizm, yapay zekâ ve din. (islamvemedya.com, Röportaj Yapan).
- Gültekin, M. (2020, Nisan 12). Yapay zekâ, insan ve din. (islamvemedya.com, Röportaj Yapan) Mayıs 6, 2020 tarihinde <https://www.islamvemedya.com/yapay-zek-insan-ve-din/808/> adresinden alındı.
- Gürdoğan, E. N. (2016). *Teknolojinin ötesi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Haberli, M. (2013). Dini tecrübe aracı olarak sanal ritüeller. *Akademik Araştırmalar Dergisi* (57), 17-36.
- Illich, I. (2011). *Şenlikli toplum*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kafalı, H. (2019). Yapay zekâ, toplum ve dinin geleceği. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (46), 145-172.

- Karaarslan, F. (2019). *Toplumsal hafıza*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Kaya, E. (2019, Ağustos 16). Dünyanın geleceğinde yapay zekâ ve din. Mayıs 6, 2020 tarihinde <https://www.islamvemedyaya.com/dunyanin-geleceginde-yapay-zeka-ve-din/736/> adresinden alındı.
- Kılıç, N. P. ve Özoran, B. A. (2018). Sanal mezarlık'tan Mytrustedwill'e ölümün değişen yüzü. *Dönüşen Dünyada İletişimin Rolü Uluslararası Sempozyumu*. KKTC. Nisan 22, 2020 tarihinde https://www.academia.edu/36738847/SANAL_MEZARLIK-TAN_MYTRUSTEDWILLE_%C3%96L%C3%9CM%C3%9CN_DE%C4%9E%C4%B0-%C5%9EEN_%C3%9CZ%C3%9C adresinden alındı.
- Kocabay Şener, N. (2016). *İletişimin tekno-sosyolojisi*. İstanbul: Volga Yayınları.
- Kurt, İ. (2019). *Transhümanizm ve tekillik bağlamında dinin geleceği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Manzur, S. P. (t. y.). Düşünen cihaz: Yapay zeka (YZ). C. Muzaffar, A. Şeriati, M. A. Anîs, E. Sulenî, G. Ford, P. Manzur, ... Z. Serdar içinde, *İnsan ve Teknoloji* (s. 83-99). İstanbul: İz Yayıncılık.
- McLuhan, M. ve Powers, B. R. (2001). *Global köy*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Menekşe, Ö. (2017). Fıkıh ve fetva anlayışının yayılmasında bilgi ve iletişim teknolojilerinden faydalanma: Bir teknoloji uzmanının görüşü. *Diyanet İlmi Dergi*, 53(1), 131 - 154.
- Meriç, N. (2015). Tekno-gündelik hayatta din ve ibadetler ve fetva soruları örneği. *Medya ve Din Tartışmaları Sempozyum Bildirileri* (s. 298-311). İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Özel, İ. (2016). *Üç zor mesele*. İstanbul: TİYO Yayıncılık.
- Postman, N. (2016). *Teknopoli*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Reinecke, I. (1992). *Elektronğin büyüğü*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ritzer, G. (2016). *Toplumun McDondaldlaştırılması*. (A. E. Pilgir, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Subaşı, N. (2002). Türk(İye) dindarlığı: Yeni tipolojiler. *İslâmiyât*, V(4), 17-37.
- Subaşı, N. (2004). *Gündelik hayat ve dinsellik*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Subaşı, N. (2007). Dinselliğin modern bileşenleri. *Din-Kültür ve Çağdaşlık 2004 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri* (s. 307-320). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şeriati, A. (1981). *Ne yapmalı*. İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Şeriati, A. (2012). *İbrahim'le buluşma*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Şeriati, A. (2015). *Yeni çağın özellikleri*. Ankara: Fecr Yayınevi.
- Şeriati, A. (2016). *Kendisi olmayan insan: İnsanın dört zindanı*. Ankara: Fecr Yayınevi.
- Şeriati, A. (t. y.). Makinalaşmanın tuzağında insan. C. Muzaffar, A. Şeriati, M. A. Anîs, E. Sulenî, G. Ford, P. Manzur, ... Z. Serdar içinde, *İnsan ve Teknoloji* (s. 23-47). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Şişman, N. (2016). *Dijital çağda Müslüman kalmak*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Toffler, A. (2018). *Üçüncü dalga*. İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Tönük, D. (2011). *The practice of counting prayers: Use of tespih and zikirmatik in everyday life in Turkey*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Uçar, Ş. (2012). *Kültür, teknoloji ve sanat yazıları*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Whitby, B. (2005). *Yapay zeka*. İstanbul: İletişim Yayınları.

MEDIAD

Medya ve Din Araştırmaları Dergisi | Journal of Media and Religion Studies

Religiosity in Machinism Era

Mustafa ÇUHADAR

Extended Abstract

In today's world where the frequency and variety of use of information technology shows an increase, a process, in which religious domain and technology are intertwined, occurs. Religious behavior patterns, which people generally individually experience such as reciting Holy Scriptures, invocation, visits to cemeteries are also performed within the possibilities and boundaries of information technologies. Aside from the fact that religious behaviors have some intention-related results, there are, fundamentally, certain problematic areas concerning the religious practices that are believed to be performed by means of technological and mechanical tools. In this study, these problematic areas are defined around the "machinism" concept by Iranian sociologist Ali Shariati (1933-1975). Machinism, in a nutshell, means "a regime of living that is active in one's alienation to one's self; associated with globalization, imperialism, consumption and capitalism; something that eliminates variables and degrades humankind into a monotone dimension, and that constitutes the second phase (machinism era) of the history of humankind that the West has experienced and the East should avoid."

As it is understood from this definition; machinism, in its essence, is a criticism of industrial society. Shariati discusses social life and relationships emerged with industrial revolution with a critical approach. According to the conceptualization by Shariati, industrial society is a society in which an order is established by means of machines. Machine, as it is shown in *Modern Times* by Charlie Chaplin, is a mechanism that shapes people and includes them into its working system; thus rendering the people who are hand in glove with machines and who use them to think like a machine and act like a machine. Later a while, the machine order will transform into a life order. This order will also affect people's beliefs. On the other hand, it is the western society that sits at the target of the critique of machinism. According to Shariati, machinism expresses the industrial society's, i.e. the West's life order and experience, as well as it includes the fact that these societies have gone through severe pains. In this regard, the Iranian sociologist reminds us to understand what machinism is and to take necessary measures for the eastern societies to avoid ending up the same.

In the course of the study, the recent technological-religious practices are discussed within the aforementioned framework. However; since it is impossible to thoroughly analyze the relevance between technology and religiosity, the scope of this study was limited and only the examples of mechanical technology (Khatm Matic and Essence Matic) defined as the examples of information technologies (visits to virtual cemeteries, virtual tombstones, artificial intelligence applications) were assessed.

Perspectives of religiosity in machinism era stem not from religion, but from the thought of technological world. To put it more explicitly; traditionally, the

mechanization or digitalization of religious behavior patterns that have been maintained from past to present seem to have occurred not on demand basis, but on supply basis. With this, the utilization of technology have tailored the religious practices according to its own nature. Being an inner invocation, prayers are the special form of communication between an individual and his God. However, the virtual cemetery application have revealed the tendency to alter the essence of this form of communication, and the praying ritual has transformed into a hypertext. The virtual cemetery that emerged as a result of the utilization of internet technologies, is a type of internet use that has the capacity of globalization. As it is the case in Turkey, it is also observed in different countries and cultures in the world. Despite the fact that it was not established with commercial concerns, it is possible for it to be commercialized, and to be an element of capitalism and consumption culture. Occasionally, internet technologies are assessed with cultural imperialism. But, associating the virtual cemetery websites with cultural imperialism would be an erroneous evaluation. One cannot assert that these websites are of a uniform design. Because, due to the hypertextuality feature, visits to virtual cemeteries are a virtual ritual that are performed in different ways. Rituals of invocation and visit are performed in the cyber space. Within the frame of machinism conceptualization by Ali Shariati, it is seen that this application coincides with the phenomenon of “alienation”. Because individual requests, wishes, and appeals to one’s God, which, sometimes even do not need any voice, are exercised by means of mediated communication technologies. And this means the transformation of the ritual’s essence; minimizing the hoping for the sawabs (good deeds) acquired for the recitation of Qur’an to reach the dead into a click.

The religious matics (khatm matic and essence matic), on the other hand, is a technological practice that is indigenous to Turkey. Reciting the Qur’an for the deceased is an element of khatm tradition in Turkey. This convention involves reading the Qur’an from the beginning to the end, also known as “khatm”, and presenting the acquired sawabs to the souls of the deceased. The tilawah of Qur’an recorded digitally to khatim matics placed in cemeteries are heard through the speakers of the devices, with just a press of a button or through a remote controller, on specific days and times. Khatm matic is a commercial product that is manufactured by many companies. On that sense, with regards to Shariati’s conceptualization, the “khatm matic” can be discussed within the contexts of alienation and capitalism; however, it is not possible to make an evaluation from the perspectives of globalization, imperialism, West-centrism. Essence matic, on the other hand, is seen in several cities of Turkey, although not very common. This device automatically sprays perfume. Being a business enterprise, it is seen that it is advertised with various religious messages (religious quotes, e.g. hadiths). It was encountered during the research that some users of the Essence Matic are using it to spray a pleasant odor, by attaining a religious meaning to it. Therefore, as it is the case with the religious matic, it was observed that the essence matic is open for analysis within the contexts of alienation and capitalism; on the other hand, it was concluded that it is not possible to make an evaluation of it within the contexts of globalization, imperialism, West-centrism, and uniform human.

It was understood from the study that, when evaluated separately, the concept “machinism” is not sufficient for defining the technological-religious practices in a single topic, as a whole. This is because it seems impossible to define all of the examined religious practices with the concepts of consumption, capitalism, standardization, imperialism. Within the scope of the machinism concept, it was found that the phenomenon of “alienation”, in particular, is the common direction in the technological-religious practices examined.

On the other hand; when examining the technological-religious practices in a holistic manner, instead of examining them separately, machinism is considered as a convenient concept in defining these practices.

As a conclusion of this study, it is possible to define the technological-religious practices with the concept of “religious machinism”. Religious machinism connotes the alienation, commercialization, globalization, and eventually the transformation of the natural forms of religious practices through mechanical or digital technologies. As a result of religious machinism, the ibadah (worshiping) of invocation have been reduced from a sincere appeal into a click; the recitation of the Qur’an that once used to be performed audibly or silently, have become independent from human and got virtualized; visits to cemeteries and the religious practices performed during this phenomenon got digitalized. Considering the fact that all technologies have altered and transformed both the individual and the social life, it can be inferred that religious machinism could lead to some kind of piousness adapted to technological devices. This is something beyond access to religious information or the representation of religion. Religious machinism is the deviation of religious experience from its main route, by transforming into “something else”. This assessment does not mean that religious life would stop continuing in its natural course, neither it means that it would be maintained through mechanical or digital means. Because, religious life is kept alive in every period, with its conventional methods. Nonetheless, the alternative ways and methods offered by technology should be utilized with caution. In religious life, taking the intention as the basis and ignoring the preferred device and method in practice should not be considered as an appropriate perspective.

Bu makale iThenticate yazılımlarıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

*****

Bu alışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiđi Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.

In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed.